

 JIŘÍ KOŘALKA

ČEŠI V HABSBURSKÉ ŘÍŠI
A V EVROPĚ 1815–1914

edice historické myšlení

ARGO

I. VYTVÁŘENÍ NÁRODA

PĚT TENDENCÍ MODERNÍHO NÁRODNÍHO VÝVOJE V ČECHÁCH

Když začne historik přemýšlet o tom, co se nestalo, ale mohlo se stát, když si připustí proslulé „co by bylo, kdyby“, ocitá se na šikmé ploše, na níž rychle opouští oblast vědeckého bádání. Podle mého názoru je však něco jiného, uvažuje-li dnešní historik o různých tendencích v počátcích novodobého národního vývoje, v tomto případě v době vzniku sociálně rozrůzněné národní společnosti v Čechách¹⁾ na konci 18. a v průběhu 19. století. V rámci základní problematiky sociálního a politického vzestupu společenských tříd a vrstev, které v předkapitalistických poměrech nepatřily k privilegiovaným, je to pokus rozpoznat působení protichůdných ideologicko-politických tendencí, z nichž některé se v dalším historickém vývoji neprosadily a zůstaly jen v zárodku.

Je možné kriticky namítnout, že to ve skutečnosti nemohou být reálné problémy, protože tak početné a kompaktně usídlené etnikum jako Češi v českých zemích nemohlo být v žádném případě asimilováno odnárodňovacími metodami 19. století. Vždyť i mnohem menší etnické skupiny ve střední, východní a jihovýchodní Evropě, žijící ve svízelnějších podmínkách než Češi, se rozvinuly jako moderní národy.²⁾ Bude-li se však na můj pokus pohlížet jako na analýzu dříve reálně existujících, ale později většinou neúspěšných tendencí, jsem přesvědčen o tom, že tento pohled může přispět k obohacení tradičního, příliš úzkého národně politického pojetí dějin.

Dvě úvodní poznámky chci předeslat k hlavním pojmům moderního národního vývoje.³⁾

Nejsem samozřejmě první ani poslední, kdo upozorňuje na rozdílnot a nepřeložitelnost pojmové dvojice *nation* a *people/people*, *Nation* a *Volk*, *nazione* a *popolo*, *národ* a *lid*, *nemzet* a *nép*, *nacija* a *narod* v různých evropských jazycích, o mimoevropském prostředí ani

nemluvě.⁴⁾ V západoevropském a americkém pojetí je výraz *nation* jednoznačně spojován se samostatnou politickou aktivitou a s teritoriálním státem. Také německé národní hnutí směřovalo ve svých důsledcích ke stejnému cíli, avšak tím, že se vytvoření německého národního státu opozdilo, prosazovala se představa o národu bez ohledu na existující státní uspořádání a rozšířilo se pojetí kulturního národa (*Kulturnation*), případně nepolitického národa (*Volk*). Jazykově kulturní svébytnost byla rovněž ve vývoji ruského pojmu *nacija* důležitější než politická činnost. Přitom druhý člen zmíněné pojmové dvojice v němčině a ruštině, tj. *Volk* a *narod*, mají ve srovnání s anglickým *people* nebo francouzským *peuple* mnohem větší etnicko-národní náplň mimo sféru politiky.

Pro lepší pochopení novodobé problematiky Čech a českých názorů je zapotřebí vědět, že tradiční český pojem *národ*, jak se vytvořil na počátku 19. století, byl někde uprostřed mezi německými pojmy *Nation* a *Volk*. V klasickém Slovníku česko-německém Josefa Jungmanna jsou jako ekvivalenty slova *národ* v češtině uvedeny *Volk* i *Nation*.⁵⁾ Druhá část pojmové dvojice, běžné i v češtině, tj. *lid*, nemůže totiž vytvořit plurál, takže pojmy *peoples* nebo *Völker* se překládají českým výrazem *národy*; český pojem *lid* si podržel jen demokratickou a kolektivistickou náplň německého pojmu *Volk*. V českém prostředí se pokusili především František Palacký⁶⁾ a Jakub Malý⁷⁾ uvážlivě definovat národ v politickém smyslu, bez ohledu na jazyk, avšak ztotožňování jazyka a národa bylo v české společnosti daleko rozšířenější.⁸⁾ Mnozí protivníci českého národního hnutí zneužívali obsahový rozdíl mezi pojmovou dvojicí *Nation* – *Volk* v němčině a *národ* – *lid* v češtině k tomu, aby český národ zásadně označovali jako *Volk* ve smyslu nepolitického etnika a zdůrazňovali jeho zeměpisně a politicky podmíněnou závislost na německém národu ve významu *Nation*.⁹⁾

Druhá úvodní poznámka se týká pojmů *moderní* a *modernizace*. Přední německý odborník v oblasti sociálních dějin Hans-Ulrich Wehler se roku 1975 zabýval kritickým přezkoumáním nejrozšířenějších teorií modernizace. Společné prvky těchto teorií, hlásaných převážně americkými sociology v padesátých a šedesátých letech našeho století, shrnul Wehler do pozoruhodného návrhu abecedně řazené dichotomické tabulky, uvádějící v levém sloupci, co je tradiční, a v pravém sloupci, co je považováno za moderní. Mezi dvaceti

devíti sociologickými pojmy, které se jevily bezmála jako povinný vývojový model pro všechny společnosti na jejich cestě k modernosti, patřily k hlavním znakům toho, co je moderní, mimo jiné industrializace, urbanizace, centralizovaná a anonymní vláda, vysoká sociální mobilita, vysoká organizovanost společnosti, politická demokratizace, sekularizace, alfabizace a prosazení univerzalistických hodnot.¹⁰⁾ Z dnešního hlediska se mezitím některé podstatné součásti požadované ideální modernosti značně zproblematizovaly. Stěží dnes někdo bude chápat, i když nepatří k aktivistům ekologických hnutí, kouřící tovární komíny jako symboly pokroku a ovládnutí přírody člověkem. Podobně naráží život ve velkoměstech stále více na problémy, které se dají jen těžko zvládnout, takže ve většině průmyslových zemí je dřívější útěk z venkova nahrazován útekem z měst, zejména na konci týdne. Dříve tak vychvalovaná modernost ukazuje lidem na konci 20. století jasněji než kdy předtím svou janusovskou tvář, v níž jsou dobro a zlo, tvořivé a ničivé síly nerozlučně propojeny.

Nejinak je tomu s mým pojetím komplikované problematiky národa a nacionalismu. I když většina teorií modernizace pohlíží na národní požadavky a zájmy spíše nepříznivě jako na příklad omezeného partikularismu, který stojí v cestě všelidskému univerzalizmu, i když celý fenomén národa a nacionalismu je zatížen mnohými emocemi, předsudky a stereotypy, přimlouvám se rovněž v tomto případě za nutnou vyváženost a za nezaujaté hodnocení. Vycházím přitom z poznání, že celková nacionalizace společenského a kulturního života, která se zřetelně projevovala v Evropě 19. století, byla přímo a příčinně spjata s modernizací a se sociálními přeměnami. Tím, že někdo bude nacionalismus morálně vychvalovat nebo odsuzovat,¹¹⁾ nepřiblíží se nezbytnému historickému chápání této problematiky ani o krok.

Nejen překlenutí stavovských a regionálních hranic uvnitř země, nýbrž i modernizace hospodářství, obchodu a dopravy, stejně jako budování efektivní státní správy a samosprávy, nebyly nadlouho možné bez společného jazyka a bez širšího národního uvědomění. Existující dynastické národní státy v Evropě používaly v tomto směru často stejných prostředků jako národní hnutí usilující o emancipaci nerovnoprávných etnik.¹²⁾ Nelze zavírat oči před negativními důsledky postupující nacionalizace a nelze přehlížet sku-

tečnost, že každá národní ideologie v sobě zahrnuje podstatné rysy omezenosti, výlučnosti a nepřátelství k okolnímu světu, především k sousedům. Je však jisté, že rozvoj národních vazeb a národních ideologií byl nevyhnutelným průvodním jevem sociálního a politického vzestupu širokých vrstev obyvatelstva ve všech evropských zemích v epoše vytváření občanské společnosti.¹³⁾

Nebylo tedy českou zvláštností, že veškerý společenský život nabýval převážně národní ráz v době, kdy se dříve nepriviligované třídy a vrstvy v průběhu dozrávání kapitalistických výrobních vztahů probouzely k samostatné aktivitě. Specifická však byla okolnost, že tento vývoj byl v Čechách spojen s pěti různými, navzájem se zpravidla střetávajícími národně politickými tendencemi a odpovídajícími pojetími národa:

1. Rakušanství
2. Velkoněmectví
3. Slovanství
4. Bohemismus
5. Češství

Jednotlivými tendencemi, které těchto pět pojmů představuje, se mohu zabývat jen v hrubých rysech, přičemž se nebudu vyhýbat ani případnému spojení dvou pojmů.

Rakušanství

Představy o zvláštní úloze rakouského státu, který by zahrnoval také země Koruny české, pokud možno i Uherské království a další území přímo ovládaná vídeňskými Habsburky, byly nepochybně starší než tereziánské a josefínské reformy z druhé poloviny 18. století. Bylo to podivuhodné spojení císařského univerzalizmu Svaté říše římské, myšlenky určitého poslání habsburského panovnického domu a vznikajícího pocitu sounáležitosti jazykově německého obyvatelstva, hlavně z alpských zemí, které se projevilo v celé řadě tištěných i neuvěřitelných spisů rakouských merkantilistů a právníků při výkladu proslulé zkratky AEIOU.¹⁴⁾ Teprve vláda císaře Josefa II. se pokusila cílevědomě směřovat nejen k vytvoření účinné centralizované státní správy, ale také ke zdůvodnění svého druhu národního vědomí, orientovaného na stát.¹⁵⁾ Z důvodů účelnosti byla používána němčina jako jednotná státní řeč, ale ani v Čechách

to neznamenal přímočarou germanizaci. V základních školách se vyučovalo v jazyku obyvatelstva a v obou zemských jazycích byly tištěny také zákony a nařízení určené pro veřejnost. Člen státní rady svobodný pán Tobias Philipp Gebler vyjádřil v srpnu 1780 podstatu národotvorných snah rakouského státu příznačnou úvahou:¹⁶⁾

„Stát musí pracovat k tomu, aby se postupně stal národem. Víím, že je k tomu zapotřebí celých a polovičních věků a že ze všeho nejméně vyhovuje donucení. Avšak stát žije věčně, to znamená přes všechny lidské věky, takže panovník a služebníci státu musí myslet a jednat z tohoto hlediska, nikoli z hlediska krátkého času svého života.“

V tomto duchu usiloval josefinismus o vytvoření rakouského státního národa, jehož hlavní oporou měl být osvícený *homo austriacus* (rakouský člověk) v rakouské státní a školské správě, v armádě a v církvi orientované na stát.¹⁷⁾ Brzy se však ukázalo, že habsburské státní vedení nemělo dost schopností k tomu, aby po vzoru dynastických národních států západní a severní Evropy vybudovalo moderní jádro státu, které by bylo tomuto vzoru rovnocenné. Poté, co se rakouská státní politika za císaře Františka v boji proti myšlence revoluce vědomě vzdálila od předešlého reformního směru,¹⁸⁾ dostávala se zastaralá pozdně feudální struktura hospodářství a společnosti stále ve větší míře do konfliktu s novými společenskými silami, které byly na vzestupu. Především ovšem nebylo zřejmé, co bylo Rakousko, co byli a měli být Rakušané. Vztahoval se pojem Rakouska jen na obě původní arcivévodství rozdělená řekou Emží, to znamená Dolní a Horní Rakousy, jak se to často říkalo a psalo i poté, co císař František 11. srpna 1804 přijal titul dědičného císaře rakouského? Nebo to měly být takzvané dědičné korunní země rakouské včetně Tyrolska, Štýrska, Korutan a Kraňska až k přístavu Terstu, to znamená v podstatě bývalý rakouský kraj římsko-německé říše?¹⁹⁾ Bylo to snad tereziánské „státní jádro“, které bylo vytvořeno administrativními reformami po ztrátě převážné většiny Horního a Dolního Slezska a zahrnovalo spolu s dědičnými rakouskými zeměmi také Čechy, Moravu a zbytek Slezska, to znamená území, s nímž rakouský císař po roce 1815 vstoupil do Německého spolku?²⁰⁾ Nebyly správnější české státoprávní představy, že rozhodující mocenskou základnou Rakouska bylo spojení tří his-

torických státních útvarů, dědičných rakouských zemí, královské koruny české a královské koruny uherské?²¹⁾ Anebo měly své oprávnění dynastické představy, které ztotožňovaly Rakousko se všemi územími ovládanými habsburskými panovníky?

Za těchto okolností se v průběhu první poloviny 19. století vyhranily dvě podstatně odlišné tendence rakušanství – na jedné straně *supraetnické*,²²⁾ odmítající národně politickou aktivitu jednotlivých etnicko-jazykových složek, na druhé straně pak pojetí *multinacionální*, mnohonárodní, které vyrůstalo z uznání národně politické svébytnosti celé řady národů a národnostních skupin v geograficky exponovaném prostoru mezi Německem, Ruskem a Osmanskou říší. Bez ohledu na tuto zásadní odlišnost se obě pojetí vyznačovala některými styčnými body, které dočasně umožňovaly jejich společný postup. Především se v obou pojetích objevoval jeden příznačný rys, který je příkře odděloval od většiny národních ideologií 19. a 20. století. Supraetnické starorakušanství bylo stejně jako mnohonárodní politické rakušanství, podmíněně mezinárodní situací, svou podstatou racionální; dovolávalo se rozumu, nikoli citů, vášní a nenávisti. Svým klidným uvažováním, zpočátku i svým zdůrazněním konzervativního monarchistického principu, nemohla obě pojetí natrvalo konkurovat jiným národním ideologiím, které byly vyhraněnější a široce využívaly emocí. Přes všechna omezení však rakušanství mělo hluboký a dlouhodobý vliv na moderní národní vývoj v Čechách.

Supraetnické starorakušanství dosáhlo jednoho ze svých vrcholů v boji proti vnějšímu nepříteli za napoleonských válek, hlavně kolem roku 1809. Historik svobodný pán Josef Hormayr, rodák z Innsbrucku a v té době ředitel vídeňského státního archivu, si dobře uvědomoval jazykovou, etnografickou a politickou různorodost Rakouského císařství, ale ve společných dějinách zemí pod habsburským panstvím spatřoval jednotící pouto také do budoucnosti.²³⁾ Se systémem vlády císaře Františka však byla neslučitelná jakákoli samostatná činnost honoračních vrstev v politickém životě, takže Hormayr a další přední zastánci rakouského státního patriotismu, kteří takovou aktivitu prosazovali, upadli v nemilost.²⁴⁾ Císař František totižrazil zásadu, že jednotu státu ztělesňuje císařova osoba a že obsahem rakouského patriotismu je pouze věrnost císaři. Teprve po jeho smrti roku 1835 se někteří spolupracovníci

státní kanceláře knížete Metternicha pokusili ideologicky zdůvodnit supraetnickou základnu rakouského státního patriotismu. K těm, jimž se to dobře podařilo, patřil v prosinci 1838 vídeňský dopisovatel augsburského deníku *Allgemeine Zeitung*, svobodný pán Joseph Christian Zedlitz,²⁵⁾ v polemice proti severoněmeckým a maďarským kritikům rakouských poměrů:²⁶⁾

„Cožpak nemuselo být uznáno, že se jedna z nejšťastnějších fundamentálních myšlenek rakouské státní správy už dávno prosadila jako princip, totiž naprosté respektování každé národnosti, která tvoří integrující část monarchie? Toto velkolepé a liberální stanovisko skvělým způsobem vyřešilo těžký úkol tím, že vypěstovalo z různorodých součástí jediný celek, což nemohly dokázat jiné státy se svým centralizačním uspořádáním. Vláda připouští, aby Němci zůstali Němci, Češi Čechy, Italové Italy; proč by neměla ponechat Maďarům, aby celým svým bytím zůstali Maďary? Vše, co vláda může chtít, spočívá v tom, aby všechny tyto národnosti našly společné soustředění v lásce k rakouské vlasti a k dynastii.“

V oblasti státní správy, až včetně regulovaných magistrátů ve městech a vrchnostenských úřadů na venkově, ve vyšším a středním školství, v armádě a v neposlední řadě při uplatňování rakouského nároku na vedení Německa mělo supraetnické rakušanství německý ráz, ale současně zaujímal nepřátelský postoj k liberálním a demokratickým snahám o německé sjednocení.²⁷⁾ Čas od času se státní kancléř kníže Metternich pokusil využít zemského teritoriálního vědomí a etnicko-jazykových odlišností proti národně politickým hnutím Italů, Němců a Poláků, aby přitom posílil konzervativní a monarchistickou ideu. V tomto smyslu byli Metternich a publicisté pod jeho vlivem ochotni tolerovat a v omezené míře podporovat etnickou svébytnost Čechů v Čechách, ovšem za předpokladu, že české snahy zůstanou omezeny na oblast jazyka a literatury a neprojeví se v politické oblasti. Od podpory jazykových hnutí západních a jižních Slovanů očekávala rakouská politika vytvoření protiváhy vůči případné orientaci slovanského obyvatelstva Rakouska na Rusko.²⁸⁾ Avšak když ve Vídni pocítili, že „čechismus“, jak psal Metternich v srpnu 1843, „je živoucím článkem v řetězu slavismu“,²⁹⁾ označili české hnutí za jednu ze sociálních nemocí doby a jednali s ním jako s opoziční silou. Podle Metternichova názoru měla rakouská vláda odlišit povzbuzování národnosti (v etnic-

ko-jazykovém smyslu) od případného povzbuzování nacionalismu (v národně politickém smyslu) a musela rozpoznat správný moment, kdy zasáhnout, aby národní úsilí v Rakousku udržela v přijatelných, tj. nepolitických mezích.³⁰⁾

Konzervativní spisovatelé, kteří z pověření vídeňské vlády vystupovali po roce 1840 za hranicemi Rakouska v Německu proti rozšířeným brožurám rakouských opozičních autorů, se také snažili obhajovat vládní politiku ve vztahu k národnostem. Neobyčejně plodný publicista Johann Sporschil, rodák z moravských Bučovic, který tehdy vydával v Lipsku průměrně dva knižní svazky ročně v rozsahu přes tisíc tiskových stran, mezi jiným osmidílné *Dějiny růstu a velikosti rakouské monarchie*,³¹⁾ odůvodňoval v polemice s předním dolnorakouským liberálem Viktorem Andrianem-Werburgem potřebu vyšší, říšské národnosti rakouské, která by nebránila autonomnímu kulturnímu rozvoji jednotlivých národů Rakouska; nešťastnou germanizací, o kterou se pokoušel císař Josef II., rakouská vláda prý dobrovolně opustila.³²⁾ V podobném duchu požadovala jiná provládní brožura vytvoření rakouského říšského patriotismu podle vzoru starých Římanů, kteří s větším či menším úspěchem romanizovali všechny podmaněné národy.³³⁾ Mezi zastánci starorakouského vědomí nebylo přitom pochyb o tom, že rozvoj jednotlivých národností Rakouska nesmí přesáhnout úroveň etnicko-jazykových zvláštností, zatímco v jednotné státní správě, ve vyšším vzdělání a kultuře se musí používat jen němčina.³⁴⁾

Obě zdánlivě protikladné součásti starorakušanství, tj. nárok na vůdčí postavení německého živlu a zásadu rovnoprávnosti rakouských národností, obhajovaly také po 13. březnu 1848 v polemice proti demokratickému velkoněmeckví některé méně konzervativní osobnosti starého vládního systému. Na dvou frontách, proti německému národnímu sjednocení a proti národně politickým aspiracím neněmeckých národů Rakouského císařství, bojoval nejvýznamnější tiskový orgán starorakušanství, deník *Constitutionelle Donau-Zeitung*, vycházející od 1. dubna 1848 ve Vídni. Jeho vůdčí postavou byl pražský rodák a vládní rada na ústředním ředitelství železnic Karl Ferdinand Hock, v českém prostředí známý jako přítel z mládí Jana Erazima Vocela a ďábelský Duchamor z jeho *Labyrintu slávy*.³⁵⁾ Jiný pražský rodák, Josef Alexander Helfert, charak-

terizoval Hocka jako „jednu z nanejvýš duchaplných, dobře informovaných a všestranně vzdělaných osobností tehdejší rakouské byrokracie“.36) V úvodníku prvního čísla svých novin podal Hock přesvědčivou charakteristiku starorakušanství:37)

„Jsme Rakušany, a to nejen ze země před nebo za Emží, z Kagranu, Perchtoldsdorfu, Perstlingu, Aschachu nebo Riedu a nejbližšího okolí,38) nýbrž z dalekých území mezi Rýnem a Prutem, mezi Sudety, Vislou, Pádem a Jaderským mořem. Neznáme žádný separatismus, žádné dělicí zájmy, uznáváme jen jednoho císaře, jeden národ a jednu říši.“

Redakce *Constitutionelle Donau-Zeitung* varovala před šířením velkoněmeckých názorů, protože by vzniklo nebezpečí, že by Rakousko mohlo zůstat bez Rakušanů.39)

„Nebo očekáváme, že také Polák, Chorvat, Čech přijmou černo-červenozlaté barvy jako svůj znak? [...] Neslyší-li tyto národnosti u nás již nic o Rakousku a císařství, ale jen o Německu a němectví, nemohou v tom právě tak, anebo s tím větším oprávněním vidět útok proti respektování národnosti, jež jim bylo zaručeno, nemohou v tom vidět příznak jedné z nejneviditelnějších reakcí, příznak germanizace?“

Současně se však starorakušané stavěli kriticky k národně politickým snahám Italů, Poláků, Čechů, Maďarů, Chorvatů a všech ostatních národů a národností monarchie, směřujícím ve svých důsledcích až k oddělení od Rakouska.40)

„Co pomůže všem provinciím a všem královstvím, jež císař uvádí ve svém vznešeném titulu, sebedokonalejší vnitřní (provinciální) ústava, když se císařský trůn, který z toho všeho má vytvářet dobře do sebe zapadající celek a má jej vést k celkové účinnosti, zbortí pod špatně propočtenými ranami separatistických tendencí, a z Rakouska nezůstane nic jiného než nádherné mapy ze štábních kanceláří generálního ubytovatele?“

Ve vzrušené dobové atmosféře jarních měsíců roku 1848 byl konzervativní postoj starorakušanství jen málo populární. Většina členů Císařské akademie věd ve Vídni sdílela nadšený souhlas téměř všech německých novin, časopisů a spolků v Rakousku s volbami do celoněmeckého parlamentu ve Frankfurtu nad Mohanem. Mezi ojedinělými uvážlivými hlasy se ozval historik Josef Chmel, rodák z Olomouce, který zdůraznil svůj zájem na posílení německého živ-

lu, ale zároveň nesouhlasil s ohrožováním soudržnosti a celistvosti rakouské říše mnoha národností:41)

„Je to zcela zvláštní jev, nic takového už na světě neexistuje. Posláním tohoto komplexu zemí je dát světu příklad, že humanita stojí výše než národnost, že různé, od základu rozdílné národnosti se nejen po dobrém snášejí jako sousedé, ale mohou jako bratři v jedné rodině usilovat o společný cíl.“

Toto pojetí ovšem nepočítalo se svéprávností svobodných občanů státu a světovalo řešení všech problémů panovníkovi a jeho vrchnostenskému státu. Zůstávala velká otázka, co všechno se z předrevolučního starorakušanství dalo zachránit pro budoucnost. Naneštěstí se zdálo, že přesvědčivou odpověď na tuto otázku daly energické údery císařských armád v Krakově v dubnu 1848, v severní Itálii v květnu 1848, v Praze v červnu 1848, ve Vídni v říjnu 1848 a nakonec v Uhrách na počátku léta 1849.42) Františko-josefínský neoabsolutismus padesátých let 19. století43) byl historicky posledním pokusem vybudovat na celém etnicky různorodém teritoriu rakouské monarchie politicky homogenní, jednotně řízenou společnost. Již zmíněný Josef Alexander Helfert, v té době státní podtajemník v ministerstvu vyučování, se v této souvislosti pokusil zdůvodnit společným dějinným vývojem pojem rakouského národa v politickém smyslu:44)

„Národní dějiny nejsou pro nás dějinami nějaké rasově odlišné skupiny z řady mnohojazyčných a mnohobarevných kmenů lidského rodu, nýbrž jsou dějinami obyvatelstva, které žije na jednom území, patří k sobě politicky, je spojeno poutem stejné vlády a požívá ochrany stejného zákona. Rakouské národní dějiny jsou pro nás dějinami rakouského státu a národa jako celku, v němž se jako organicky vzájemně propojené části vyskytují svým původem, vzděláním a svými mravy odlišné kmeny, které se pohybují na širokém území říše, někde ve větších celcích nesmíšené, jinde mezi sebou navzájem značně propletené.“

Jednou z hlavních slabin této rakouské národní ideologie, orientované na rakouský supraetnický stát, byla skutečnost, že se s ní neztotožnily ani rozhodující politické síly ve vedení rakouského státu. Svou podstatou beznadějný boj proti sjednocení italského a německého národního státu stál Rakousko příliš mnoho sil a času, které pak scházely při budování moderního státního jádra

z dědičných rakouských zemí, ze zemí Koruny české a z Uher. Po prohraných válkách z let 1859 a 1866 a zvláště po rakousko-uherském vyrovnání z roku 1867 byl návrat k myšlence supraetnické, ke všem národnostem spravedlivé monarchie už stěží možný. Přeměna uherské části říše v autonomní maďarský národní stát, udržující ostatní národnosti Uher v nerovnoprávném postavení, byla v zásadním rozporu s původním supraetnickým starorakušanstvím. Všechny vlády ve Vídni musely po roce 1867 počítat nejen se vstoupem neněmeckých národních hnutí, nýbrž i s narůstajícím odcizením od státu v řadách německých Rakušanů. Pro většinu německých politických stran v Rakousku neznamenal vyhlášená loajalita k Rakousku v žádném případě souhlas se supraetnickým nebo dokonce mnohonárodním uspořádáním rakouského státu, ale byla podmíněna rozhodující politickou úlohou německého živlu, ne-li již na celém území monarchie, tedy alespoň v její neuherské části, v královstvích a zemích zastoupených na říšské radě. Až do posledních let a měsíců existence monarchie převažovalo v německých politických stranách v Rakousku úsilí přeměnit tento státní komplex, neoficiálně zvaný Předlitavsko, případně i bez Haliče, Bukoviny a Dalmácie, v centralizovaný státní útvar, v němž by bylo snadnější majorizovat Čechy a Slovinci.⁴⁵⁾

Státní politické rakušanství se tedy v druhé polovině 19. století stále zřetelněji přeměňovalo v ideologii „národa dvorních radů“.⁴⁶⁾ Rakouský císař stál na čele velké a až na malé výjimky dobře fungující pyramidy rakousky smýšlejícího úřednictva a důstojnického sboru, jejichž věrnost císaři byla i v zahraničí hodnocena jako snad nejdůležitější faktor, který držel monarchii pohromadě. Vzhledem k tomu, že některé neoficiální poznámky německého říšského kancléře knížete Otto Bismarcka o rakouských poměrech hrozily vyvolat rozladění v politických kruzích ve Vídni, zaslal státní tajemník zahraničního úřadu v Berlíně Bernhard Ernst Bülow německému velvyslanci ve Vídni knížeti Stolbergovi 8. prosince 1876 oficiální interpretaci Bismarckových výroků, která byla příznačná pro konzervativní chápání rakušanství jako věrnost císaři:⁴⁷⁾

„S ohledem na často slýchávané pochybnosti týkající se roztržitého státního síla Rakouska, způsobeného vzájemným soupeřením národních skupin, po-

znamenal kníže Bismarck: ať se nepodceňuje moc, kterou má nositel habsburské císařské koruny jako spojovací element mezi národy monarchie; obrátí-li se Jeho Veličenstvo císař František Josef přímo na jednotlivé kmeny, objeví-li se v Uhrách v husarské (nikoli honvédské) uniformě, bude-li v Tyrolsku lovit kamzíky a v Praze mluvit česky, vystoupí-li ve Vídni s výzvou ke starému rakouskému patriotismu, pak bude každá z těchto částí stát pevně za ním a císař bude vládnout silami, které by stačily na každý útok.“

Mezi českým obyvatelstvem se v druhé polovině 19. století až do první světové války často připomínal jeden z nejvýraznějších příkladů supraetnického rakušanství. Byl jím slavný vojevůdce hrabě Josef Václav Radecký z Radče, který pocházel ze staré jihočeské šlechtické rodiny a hovořil česky se svými krajany v rakouských vojenských uniformách, ale uznával vždy jedinou povinnost: bojovat za císaře a za širší rakouskou vlast.⁴⁸⁾ Jméno Radeckého přijímaly mnohé spolky českých vojenských vysloužilců, o jeho činech se vyprávěly dojemné příběhy. V českých vojenských kalendářích vycházela podobná vyprávění o vlastenectví českých setníků a vojáků, v nichž nebyl rozpor mezi širší rakouskou a užší českou vlastí.⁴⁹⁾ Podíl „čistě rakousky“ smýšlejících důstojníků, státních úředníků, vysokých katolických duchovních, vysokoškolských a středoškolských učitelů českého původu, kteří se vyjadřovali lépe německy než česky a zachovávali si odstup od českého národního hnutí, se po roce 1860 neustále snižoval, ale až do roku 1918 úplně nevymizel. Jako typický příklad tohoto supraetnického rakušanství, které spíše než národem bylo „živočišným druhem“,⁵⁰⁾ bývá uváděn pražský univerzitní profesor a zemský archivář Antonín Gindely.⁵¹⁾ Ještě v prvních letech Československé republiky se problémem „odrakouštění“ pociťoval jako naléhavý a veřejně se o něm diskutovalo.⁵²⁾

Podstatně odlišné bylo mnohonárodní rakušanství, jehož základem bylo pojetí Rakouska jako společenství mnoha národů, s plným důrazem na pojetí národa v politickém smyslu. Se supraetnickými koncepcemi se zastánci mnohonárodní federativní přestavby habsburské monarchie shodovali v tom, že spatřovali v Rakousku záštitu, v pravém slova smyslu útulek pro jedenáct nebo více národů a národností na strategicky důležitém území mezi Německem v čele s Pruskem, Ruskem a Osmanskou říší. Tento postoj byl

ovšem podmíněn uznáním a prosazením národně politické svébytnosti a samosprávy jednotlivých národů. Myšlenku mnohonárodního federativního Rakouska po celá desetiletí důrazně prosazovali vůdčí představitelé českého národního hnutí, především s ohledem na mocenskopolitické poměry ve střední Evropě. Za předpokladu, že nebude omezena česká svébytnost, podporovali čeští publicisté a politikové ve čtyřicátých letech 19. století, hlavně pak v průběhu revoluce 1848/1849, státní nezávislost a vnitřní různorodost Rakouska. V sebevědomé brožuře, vydané v Lipsku roku 1845, napsal Jakub Malý:⁵³⁾

„Jakožto Čechové však jsme také Rakušané, tj. členové spolku národů,⁵⁴⁾ s jehož trváním souvisí naše vlastní existence. To cítí se mnou každý osvícený Čech, to jest pevně, vroucí přesvědčení nás všech. Rakousko není žádný německý stát, jeho šest milionů Němců nemůže rozhodovati naproti daleko převažující většině jeho ostatního obyvatelstva.“

Podobně předpokládám, že prorakouská věta v seriálu článků Karla Havlíčka *Slovan a Čech*⁵⁵⁾ není v textu neorganická,⁵⁶⁾ protože vyplývá z upřímného přesvědčení českých vlastenců, že za daných poměrů bylo Rakouské císařství relativně nejprůhodnějším státně politickým rámcem pro konstituování a udržení Čechů jako svébytného národa a pro jejich spolupráci s ostatními rakouskými Slovaný, především s Chorvaty a Slovinci. Se vši rozhodností se však čeští osmačtyřicátníci distancovali od konzervativního starorakušanství. České národně politické stanovisko vůči rakouskému státnímu patriotismu upřesnila příznačným způsobem redakční poznámka *Národních novin* již v první polovině dubna 1848, zřejmě z pera Karla Havlíčka:⁵⁷⁾

„Jsme-li my všichni Rakušané v politickém smyslu, přece nejsme Rakušáci ve smyslu národním.“

Celá plejáda význačných osobností české politiky – od Františka Palackého a Františka Ladislava Riegra až k Tomáši Garriguu Masarykovi, Karlu Kramářovi a Bohumíru Šmeralovi – podrobně zdůvodňovala a dále rozvíjela ve svých úvahách oba základní prvky mnohonárodního rakušanství, úplnou samostatnost Rakouska směrem navenek a různorodost Rakouska směrem dovnitř.⁵⁸⁾ Na rozdíl od supraetnického starorakušanství předpokládal mnoho-

národní federalismus nejen etnicko-jazykovou a kulturní, nýbrž i politickou svébytnost a dobrovolné spojení politicky plnoprávných národů a národnostních skupin. V těchto duchaplných koncepcích a návrzích nebylo ovšem možné přehlédnout oprávněné obavy před důsledky mocenskopolitických konfrontací uprostřed Evropy.⁵⁹⁾

Velkoněmectví

Z hlediska zahraniční politiky velmocí a mezinárodního práva bylo německé národně sjednocovací hnutí ze všech evropských národních hnutí, namířených proti státoprávnímu uspořádání Vídeňského kongresu z let 1814–1815, v poměrně nejpříznivějším postavení. Přeměnu Německého spolku z roku 1815, této mezinárodní organizace svrchovaných panovníků a svobodných měst, v německý spolkový stát bylo možné v případě dohody mezi Rakouskem a Pruskem prosadit ještě v rámci uznávaných mezinárodně právních ustanovení. Jako idea byl totiž Německý spolek právě tak nástrojem mezinárodního dorozumění a míru jako základnou pro velkoněmectví, tj. začlenění obyvatelstva všech rakouských zemí Německého spolku do německého národa.⁶⁰⁾ Pokud bylo takto chápáno velkoněmectví slučitelné s dynastickým principem, mohlo být toto pojetí téměř bez odporu respektováno i v mezinárodním měřítku. Přední anglické a francouzské noviny čtyřicátých let 19. století zařazovaly zprávy z Vídně nebo z Prahy do rubriky *Germany*, případně *Allemagne*. Bezmála jediné hlasy, které bezprostředně před rokem 1848 otevřeně a hlasitě odmítaly začleňování Čech do geograficko-politického Německa, zaznívaly z řad publicistů českého národního hnutí.⁶¹⁾

Důsledně prosazení zásady svrchovanosti lidu proti Habsburkům, Hohenzollernům a ostatním německým panovníckým dvorům, jak o to usilovalo především demokratické křídlo německého národního hnutí, by ovšem od základu změnilo politickou mapu Evropy. Všechny části německého národa, rozdělené do různých států, se měly spojit ve federativním nebo jednotném národním státě, pokud možno v německé republice, která by se pak ve spolupráci s francouzskou revoluční demokracií mohla postavit na odpor oběma egoistickým velmocem na okraji Evropy, velkokapitalis-

tické Anglii a feudálně autokratickému Rusku. Po bok německé a francouzské revoluci by se pak postavily svobodná sjednocená Itálie a po překonání svého násilného rozdělení i obnovené Polsko. Na jihovýchodní hranici německého národního státu by v podobě zcela nezávislého státu vstaly mohutné Uhry, které by rozprostřely svůj vliv až hluboko na Balkán. Pouze Němcům, Italům, Polákům a Maďarům přiznávalo demokratické velkoněmectví vlastnosti a práva plnoprávných politických národů, protože pouze jim přikazoval protiklad mezi jejich národními zájmy a politikou mocností starého pořádku zaujmout revoluční postoj.⁶²⁾

Teoretickým základem tohoto pojetí byl západoevropský státně politický pojem národa, spojený s představou, že teritoriální stát určuje národní příslušnost.⁶³⁾ Nepřehlédnutelný rozdíl ve srovnání s národně politickým vývojem Španělska, Anglie a především Francie však spočíval v tom, že Německo, Itálie, Polsko a Uhry před polovinou 19. století ještě jako moderní národní státy neexistovaly, ale německé, italské, polské a maďarské národní hnutí vyhlášovalo nárok na národně politickou lojalitu odlišných etnicko-jazykových skupin již jménem budoucího národního státu, o nějž každé z těchto hnutí usilovalo. Zvláště po německo-francouzské krizi z roku 1840, kdy se německé národní hnutí ve zvýšené míře politizovalo, se v německém tisku stále důrazněji o Čechách psalo jako o německé říšské zemi a o Praze jako o starém německém městě.⁶⁴⁾ Polemika v augsburském deníku *Allgemeine Zeitung* se přiostrhovala⁶⁵⁾ a dosáhla jednoho z vrcholů v příspěvku z října 1844, nazvaném *Od Sudet*.⁶⁶⁾

„Čechy byly německou říšskou zemí, jejich vzdělání, jejich veřejné poměry, jejich stavovské a městské zřízení se vyvíjely jako německé, jsou součástí německého Rakouska, jejich král je Němec. [...] Kdo si přeje velikost Rakouska a velikost Německa, nemůže strpět slovanství, které by vládlo nebo chtělo vládnout v německých zemích; takové slovanství by bylo už pořádným kusem všeslovanství.“

Četní spisovatelé a publicisté, kteří kritizovali státní a vládní systémem Rakouska v brožurách, vydávaných většinou v Lipsku a Hamburku, hledali případného spojence také v Čechách a především v českých dějinách. Někteří z nich, hlavně ve vzdálenějších německých zemích, jako v Bádensku,⁶⁷⁾ si vůbec neuvědomovali, když

chápalí Jana Husa, Jeronýma Pražského, Jednotu bratrskou a Komenského jako důležité osobnosti a jevy německých pokrokových tradic,⁶⁸⁾ že v Čechách žije také jiné obyvatelstvo než Němci. Ani těm, kteří věděli o existenci slovansky mluvícího obyvatelstva v Čechách a na Moravě, se tato skutečnost nezdála být zvláštní překážkou, protože liberální politický pojem národa byl nadřazen etnicko-jazykovým odlišnostem. Zájem o českou lidovou poezii nebo o hrdinské dějiny Čech v 15. století byl pro vzdělané Němce před rokem 1848 něčím podobným jako jejich horlivé úsilí o záchranu lužickosrbských literárních památek nebo výzkum starých slovan-ských obyčejů a zvyků v Pomořanech a Braniborsku.⁶⁹⁾ Němečtí opoziční spisovatelé a básníci z Čech, v prvé řadě Alfred Meissner a Moritz Hartmann, opěvovali slavnou husitskou minulost a vyjadřovali přání, aby tento velký příklad povzbudil také příští bojovníky za svobodu.

Nejvíce pak v jarních měsících roku 1848 slyšeli Češi a Slovinci opakovaný argument, že žijí na území Německa a že jejich vztah k německému národu je úplně stejný jako vztah Bretonců, Provensálců nebo Alsasanů k francouzskému národu. Tento názor zastávali také někteří publicisté v Čechách a na Moravě, například v olomouckých novinách *Die neue Zeit* autor komentáře ke zprávě o vztyčení německé vlajky v Praze, který o sobě prohlašoval, že pochází z Čech:⁷⁰⁾

„Nehádejme se, drazí spoluvlastenci, o přednosti jazykového idiomu, v němž byl kdo náhodou vychován. Alsasan, narozený jako Němec, je dnes tělem a duší Francouzem; Ženevan a Vaadtlandan, narozený jako Francouz, i Tessiňan, narozený jako Ital, jsou Švýcary; zaoceánský Němec, Angličan, Francouz, jsou občany severoamerických svobodných států.“

Stejným právem požadoval autor od Slovanů v Čechách a na Moravě, aby se bez ohledu na rozdílnost jazyka stali uvědomělými Němci. Podobný myšlenkový postup je možné najít v projevu, který na 12. schůzi německého Národního shromáždění ve Frankfurtu nad Mohanem 5. června 1848 přednesl stařešina německého národního hnutí, tehdy bezmála osmdesátiletý Ernst Moritz Arndt, když podpořil naléhavý návrh Gustava Höfkena na ustavení zvláštního parlamentního výboru ke zjištění příčin odepření voleb „v zemích Německého spolku obývaných Němci a Slovaný“:⁷¹⁾

„Co by tomu řekli Francouzi, kdyby bretonské, baskické a staroligurské národnostní skupiny, které leží na vnějším okraji, u moře, a mohly by se tedy snadněji oddělit než Čechy, které leží v našem srdci, co by tomu řekli Francouzi, kdyby tyto části jejich země prohlásily, že chtějí být znovu Bretonci, Provensálci, a nikoli Francouzi? A Čechy byly po staletí součástí německé říše, velkým kurfiřtstvím, kolem dokola obklopeny německými obyvateli! Kdo viděl německé části Čech, ty pravnuky Markomanů a Hermundurů, co by řekl tomu, kdyby se tito obyvatelé Čech chtěli najednou vytrhnout ze středu Německa? – což by ostatně ani nemohli, protože jak jsou Čechy situovány, byly by vydány na pospas vyhladovění, ne-li z nedostatku chleba a vody, tedy z nedostatku vzdělání.“

Podstatu velkoněmeckého státně politického pojetí národa, podle něhož se všichni plnoprávní obyvatelé Německého spolku měli nařízením stát Němci ve vyšším smyslu, i když nebyli Němci rodem a jazykem,⁷²⁾ vyjádřil výstižně frankfurtský demokratický list *Deutsche Reichstags-Zeitung* ze 4. července 1848:⁷³⁾

„Bud'to je těch šest až sedm milionů Slovanů v německých spolkových státech integrální součástí německého národa, jako jsou Alšané a Bretonci součástí francouzského národa, Velšané, Keltové a Irové součástí britského národa, pět milionů Němců v Unii součástí angloamerického národa, nebo tito Slované jsou a mají být německým národem porobeny.“

Zdaleka ne všichni, kteří se na jaře 1848 hlásili k velkoněmeckým barvám, byli srozuměni s rozbitím celistvosti rakouského státu podle představ evropské revoluce. Nebylo by také vůbec snadné vyřešit hraniční a kompetenční spory vznikajícího německého národního státu s italským a polským národním hnutím. Demokratické velkoněmeckví bylo sice ochotno přenechat celé Uhry maďarské revoluci a vytvořit s ní přátelskou hranici na řece Moravě, počítalo také s připojením Lombardie a Benátska k italské revoluci a se začleněním rakouské Haliče do obnoveného Polska, ale nemalé problémy se na jedné straně vynořily s příslušností přístavu Tertz a hlavně italské části Tyrolska, na straně druhé s rozhodnutím frankfurtského parlamentu o připojení velké části Poznaňska ke sjednocenému Německu.⁷⁴⁾ Ve vztahu k Čechům a ke Slovincům ovšem prosazování velkoněmeckého postoje znemožňovalo jakýkoli národně politický kompromis. Rakouští politikové zastoupení ve Frankfurtu nad Mohanem, zejména Viktor Andrian-Werburg

a Franz Sommaruga, podnikli všechno možné, aby Čechům usnadnili cestu do německého národního státu. Navrhli a zčásti i prosadili několik rezolucí o respektování jazykových a kulturních potřeb jinonárodních menšin,⁷⁵⁾ ale nemohli změnit nic na základní skutečnosti, že Češi měli patřit k Německu a podílet se na výstavbě německého národního státu. V podstatě každé velkoněmecké pojetí upíralo Čechům charakter národa a považovalo je nanejvýš za etnickou skupinu, jejíž politická svébytnost by byla nevhodná.

V mnoha brožurách, časopiseckých a novinových článcích zhruba mezi lety 1840 a 1870 a znovu od konce 19. století přicházely na přetřes vedle zdůrazňování hospodářské a kulturní síly německého živlu v českých zemích opakovaně i geopolitické argumenty. Všechny druhy a odstíny velkoněmeckví spatřovaly v Čechách území nepostradatelného spojení mezi severním a jižním Německem. Stačilo se podívat na mapu, aby bylo zřejmé, že přímá cesta z Berlína do Vídně a z Vratislavi do Mnichova vede přes Prahu a střední Čechy, že Morava je velice důležitým prostorem mezi Horním Slezskem a Dolními Rakousy, a podobných úvah bylo opravdu mnoho. Velice rozšířená politická brožura,⁷⁶⁾ uveřejněná původně v únoru 1867 jako článek vídeňského deníku *Neue Freie Presse*, věnovala pro případ očekávaného rozpadu habsburské monarchie značnou pozornost geopolitickým úvahám ve velkoněmeckém duchu:⁷⁷⁾

„Počítáme-li k německým provinciím Rakouska také Čechy a Moravu, [...] budou nám to zazlívát jen krátkozrací lidé, kteří nemají pochopení pro budoucnost naší německé říše. Německo musí vlastnit tyto země jako východisko proti sousedním státům, pokud se nechce vzdát nejdůležitějších strategických pozic a zároveň zemí, které by se pod jinou vládou a správou než habsburskou mohly povznést mezi nejbohatší a nejrozvinutější země světa. Je veřejným tajemstvím, které není neznámo ani vládě ve Vídni, že zdravá pruská státní správa má v těchto provinciích mnoho sympatií.“

Sebevědomé politické vystoupení českého národního hnutí v revolučních letech 1848–1849 a znovu od obnovení ústavního života v Rakousku roku 1860/1861 definitivně zasadilo smrtelnou ránu myšlence spojení etnického češství s národně politickým německtvím. V nejširších kruzích veřejnosti hlásící se k velkoněmeckému pojetí, od konzervativců až po revoluční socialisty, se prosadil převážně negativní názor na Čechy.⁷⁸⁾ Kladnější hodnocení, které

místy hraničilo až s uznáním společných zájmů, se naproti tomu objevovalo u mnoha odpůrců velkoněmectví.⁷⁹⁾ Od konce šedesátých let 19. století se však již stěží někdo pokoušel získat Čechy jako součást německého národa. Tato změna souvisela také s proměnami německého pojetí národa, v němž převážila jazykově kulturní složka a výlučnost nad liberálním politickým pojetím.⁸⁰⁾ Po vítězných válkách Pruska z let 1866 a 1870/1871 se staré velkoněmectví překvapivě rychle rozplynulo a uvolnilo cestu státnímu nacionalismu Německé říše,⁸¹⁾ zatímco myšlenkové dědictví velkoněmectví zčásti převzal extrémní nacionalismus části Němců v Rakousku, hlavně v českých zemích. Snahy o principiální velkoněmeckou nadvládu nad etnickým češtvím, které by bylo zbaveno možností národně politické a státní svébytnosti, zůstaly vyhrazeny až všenněmeckému hnutí z přelomu 19. a 20. století. Právě z řad všenněmců pocházely první konkrétní úvahy o násilné germanizaci českého prostoru,⁸²⁾ včetně později rozšířeného pojmu vyhnání (*Vertreibung*), v tomto případě „vyhnání neněmeckého obyvatelstva“.⁸³⁾

Slovanství

Fikce jednotného slovaňského národa nevznikla původně v české kultuře a vědě.⁸⁴⁾ Již kolem poloviny 18. století, zčásti ještě dříve, byla představa o jazykové a kulturní jednotě Slovanů rozšířena mezi západoevropskými a německými učenými; před Josefem Dobrovským na tom měli podíl také někteří polští badatelé. V Čechách to nikdy nedošlo tak daleko jako u řady slovenských a slovinských osvícenců a romantiků, kteří ve svém etnickém prostředí viděli nejčistší ztělesnění všeobecného slovanství nebo pozůstatek slovaňského pranároda.⁸⁵⁾ V pracích Josefa Dobrovského, vlastního zakladatele vědecké slavistiky, je možné střídavě najít formulace o jednom slovaňském jazyku (s různými nářečnými) nebo o pěti slovaňských kmenech a hlavních jazycích.⁸⁶⁾ Dobrovský přitom odmítal názor, že by čeština vznikla ze spisovné církevní slovaňštiny jako „dcera z matky“.⁸⁷⁾ Až v druhé generaci tzv. českých národních buditelů, kteří se seskupili kolem jazykovědce Josefa Jungmanna, bylo slovaňské nadšení v době napoleonských válek posíleno otevřeným přátelstvím k Rusku, a to v míře, jaká se v české společnosti 19. sto-

letí v podstatě již neopakovala. Josef Jungmann neskryvaně vyjádřil své pocity v soukromém dopise katolickému knězi a básníkovi Antonínu Markovi z 9. února 1810:⁸⁸⁾

„Já pevně věřím, že ruská mocnost franskou přetrvá, a nám Slovanům to potěšitelné býtí musí, když nářečí všecka slovanská v jeden jazyk se spolčí. My od Rusův, Rusové od nás jazyka vydokonalení přijmeme. Co tedy český píšeme, již pro onu velikou říši slovanskou píšeme. Od srdce rád bych tuto myšlenku Hlasatelem⁸⁹⁾ zobecnil, ale na ten čas mlčeti dlužno.“

Láskyplný příklon Jungmanna a jeho přátel k „bohyni Slávě“ měl sloužit emancipaci od tíživé převahy německého živlu ve společnosti a kultuře českých zemí. Podle vzoru jednotné spisovné němčiny doporučoval Jungmann vyzvednout jeden slovaňský jazyk jako jednotnou spisovnou „slovaňštinu“, která by pak byla obohacována ze slovníkové zásoby ostatních řečí. Jungmannův náročný překlad *Ztraceného ráje* od Johna Milтона měl na konkrétním příkladě ukázat cestu ke sjednocení slovaňských jazyků. Předmluva k tomuto překladu, datovaná 20. září 1810, vyjádřila tuto myšlenku otevřeně:⁹⁰⁾

„Nechtěj, milý vlastenče, aby vznešená báseň všedním jazykem zneuctěna byla; raději, Slovan jsa, lepší slovaňštině⁹¹⁾ přivykej, a s rozumnými toho, abychom i my Čechové všeobecné spisovné řeči slovaňské vstříc pomalu vcházeli, žádej.“

Tato veřejná výzva Josefa Jungmanna narazila nevyhnutelně, podobně jako všechno pozdější úsilí o slovaňskou jednotu, na základní problém vztahu mezi slovanstvím a mocným Ruskem. Za svou údajně nebezpečnou myšlenku byl Jungmann denuncován u rakouských úřadů a zůstal tři roky pod policejním dohledem, než se mu podařilo prokázat upřímnou loajalitu k rakouskému státu.⁹²⁾ Nezávažné uvažování o tom, jak by čeští jazykovědci mohli přispět k vytvoření jednotného slovaňského spisovného jazyka, nepřesáhlo rámec nesmělých pokusů o splynutí latinského písma a cyrilice. Jungmann sám byl příliš seriózním badatelem, než aby nakonec dospěl k jinému řešení než k přijetí ruštiny jako slovaňského spisovného jazyka, protože považoval za nemožné, že by „panující národ, jaký jest ruský, chtěl kdy od svého v čem upustiti“.⁹³⁾ To však bylo naprosto nemyslitelné a neuskutečnitelné, přičemž

Jungmannovo vlastní celoživotní dílo, věnované ustálení a modernizaci spisovné češtiny, směřovalo svou podstatou k cíli právě opačnému.

Slovanská myšlenka byla tedy pro Čechy od počátku vysloveně účelovou ideologií, sloužící jako kompenzace politické a společenské bezmocnosti Čechů v Rakousku. Ještě v následující generaci vědců a spisovatelů se především Pavel Josef Šafařík a Jan Kollár, kteří pocházeli ze Slovenska, ale psali česky nebo německy,⁹⁴⁾ hlásili k myšlence jednotného slovanského jazyka a národa s různými nářečím a kmeny. Kollár byl ovlivněn ve všeslovanském duchu svými kontakty s jihoslovanskými studenty z doby svých bratislavských studií roku 1812 a ještě více při svém pobytu na univerzitě v Jeně v letech 1817–1819. Příklad slavnosti na hradě Wartburgu a v obecnějším smyslu příklad německého národního hnutí se mu zdál být očividný a přitažlivý. Jestliže Němci z Pruska, Württemberska, Saska, hanzovních měst a také z Rakouska mohli vytvářet jeden národ, tak proč by to nemělo být obdobné se Slovany, kteří žili pod panstvím Habsburků, Hohenzollernů, Romanovců a Osmanské říše? Byl to ovšem pouhý postulát, nikoli skutečnost, když Kollár ve svém velice rozšířeném německém spise z roku 1837 (v českém překladu Jana Slavomíra Tomíčka z roku 1853) prohlašoval:⁹⁵⁾

„Poprvé zase po mnohých staletích považují se rozptýlení kmenové⁹⁶⁾ slovanští co jeden veliký národ, a rozličná nářečí svá co jednu řeč, vzbuzují v sobě cit národní a touží, by se úže připojili.“

Kollár výslovně popíral možnost politického sjednocení všech Slovanů a odmítal rovněž jakoukoli vzpouru proti panovníkům a vládám zemí, v nichž Slované žili. Ve shodě s Johannem Gottfriedem Herderem⁹⁷⁾ razil Kollár důsledně nepolitické pojetí národa a smířoval se s představou, že jeden národ může žít rozděleně v mnoha císařstvích, královstvích, knížectvích nebo republikách, přičemž Slované byli z hlediska státního uspořádání podle Kollárova názoru méně rozděleni než německý národ. Různorodost církví a náboženských vyznání, právě tak jako rozdílnosti písma a abecedy, obyčejů a zvyklostí neměly být překážkou pro společné působení Slovanů ve službách lidstva.⁹⁸⁾

„Slovanský národ a literatura buďtež rovny stromu, jenž se ve čtyři veliké větve dělí, každá větev kvete a vlastní nese ovoce, každá se dotýká a objímá

vzájemně svými haluzemi a listy větve druhé, a všechny jsou vkořeny přece jen v jednom prameni a vespolek jen jednu korunu činí...“

V národně politické oblasti se jednotné slovanství ukázalo jako nereálná iluze již při svém prvním střetnutí s politickou skutečností, především s rusko-polským konfliktem. Mezi mladšími českými aktivisty s liberálními a demokratickými sklony otráslu hlavně polské povstání z roku 1830/1831 dřívější vírou ve všeslovanskou harmonii a solidaritu.⁹⁹⁾ Slovenský vlastenec Ľudovít Štúr byl při své první návštěvě Prahy roku 1838 trpce zklamán kritickým postojem mnoha Čechů ke slovanství a postěžoval si, že „národ český ztratil ráz slovanskosti“.¹⁰⁰⁾ Zanedlouho vůdčímu českému novináři Karlu Havlíčkovi poskytlo necelého půl druhého roku jeho pobytu v Rusku od února 1843 do července 1844 rozhodující podnět pro jeho odklon od slovanské myšlenky.¹⁰¹⁾

„Ruské mrazy a ostatní ruské věci uhasily ve mně poslední jiskru všeslovanské lásky; kosmopolitismu jsem beztoho nikdy neměl ani za mák v těle, a tak jsem se vrátil do Prahy Čechem, pouhým neústupným Čechem, ba s jakousi tajnou kyselostí proti jménu Slovana, které mi seznavšímu dostatečně Rus i Polsku jakousi ironií zavánělo.“

Havlíčkův polemický seriál článků *Slovan a Čech* z února a března 1846 jednoznačně prohlásil, že Slované nejsou jednotným národem, ale tvoří několik samostatných národů, které mezi sebou nejsou spojené, „a jeden za druhý ani v dobrém, ani ve zlém neodpovídá; čest a hanbu národní nemají společně“. Podle Havlíčkova názoru je nemožné, aby všichni Slované užívali jeden jazyk, „a proto každé snažení k tomu nesmyslné, a jako maření času škodné“. Pojem Slovana měl být omezen jen na oblast vědeckého bádání zeměpisného a národopisného.¹⁰²⁾ I když Havlíčkovo příkré odmítnutí slovanství nebylo ihned a všeobecně přijato, sehrála slovanská myšlenka u Čechů od té doby důležitou roli pouze jako součást politické ideologie českého národního hnutí. V podstatě všechno, co bylo v české společnosti a kultuře po Palackém a Havlíčkovi spojeno s nějakou podobou slovanství, včetně rozličných projevů rusofilství roku 1867, 1877/1878 a 1914 a včetně novoslovanství z let 1908–1910,¹⁰³⁾ vycházelo z bezpodmínečného uznání národně politické existence Čechů, o níž nemohlo být pochyb uvnitř národního celku ani v mezinárodním ohledu.

Ani austroslavismus – podobně jako všeslovanství – nebyl ve svém jádru národní ideologií. Neusiloval o vytvoření slovanského nebo austroslovanského národa a nikdy také nepopíral etnicko-jazykovou, kulturní a politickou samostatnost jednotlivých slovanských národních hnutí, s přednostním důrazem na české a chorvatské hnutí. V této souvislosti není rozhodující, že se české národní hnutí kolem poloviny 19. století většinou snažilo upírat svébytnou národní existenci Slovákům, podobně jako ilyrské hnutí postupovalo ve vztahu ke Slovincům. První stopy austroslovanských koncepcí je možné sledovat již ke konci 18. století, když český jazykovědec Josef Dobrovský zdůraznil před císařem Leopoldem II. „oddanost a přichylnost slovanských národů k domu rakouskému“.¹⁰⁴) V polemice proti přeceňování nebezpečí panslavismu v příspěvcích maďarských publicistů pro německé noviny a časopisy obhajoval český aristokrat hrabě Lev Thun v letech 1841–1842 neokonzervativní pojetí austroslavismu, které spatřovalo v západních a jižních Slovanech spolehlivou oporu rakouského panovnického domu.¹⁰⁵) Ve stejném duchu argumentoval Jan Erazim Vocel v článku pro augsburský deník *Allgemeine Zeitung*, jehož zprostředkovatelem byl středoškolský profesor Jan Hraběta, působící v Drážďanech jako katolický kaplan u saského královského dvora.¹⁰⁶)

„Samotné Rakousko vládne nad 15 miliony Slovanů; ti jsou jednou tady a žádná lidská síla není schopná jejich existenci odstranit. Těchto 15 milionů tvoří hlavní část moci Rakouska – té moci, která pro Německo představuje silnou brázu proti záplavám z východu. Je nyní úkolem moudrých státníků, aby spojili těchto 15 milionů pomocí jejich národních, náboženských, a tím i rakouských zájmů tak pevně, že budou myslet na spojení s Ruskem se stejnou hrůzou jako kdysi polský národ...“

Ke svému největšímu rozkvětu dospěl austroslavismus jako podstatná součást mnohonárodního rakušanství v politické ideologii českého občansko-liberálního hnutí v předvečer a v průběhu revolučního roku 1848. Již zmíněná brožura Jakuba Malého, vydaná německy v Lipsku, poukazovala nejen na tehdy předpokládanou početní převahu Slovanů v rakouském vojsku a obecně mezi obyvatelstvem, ale také na význam austroslovanské orientace ve vlastním zájmu rakouského státu, pokud se chtěl postavit na odpor proti maďarskému separatismu a proti tendencím k německé jednotě.¹⁰⁷)

„Rakousko musí se naklonit tendencím slovanským a nakloní se jim také, ač nechce-li samo v nebezpečství uvést své trvání.“

Přes všechny nedostatky rakouského politického systému byli vedoucí představitelé českého národního hnutí upřímně přesvědčeni o tom, že v tehdejších podmínkách poskytovala habsburská monarchie relativně nejpříznivější rámec pro vytváření a mnohostranný rozvoj západoslovanských a jihoslovanských národů. V zásadním úvodníku *Korouhev naše* z 19. března 1848, tedy v prvních revolučních dnech, objasňoval Karel Havlíček řadu liberálních požadavků českého národního hnutí, v první řadě úplné odloučení země Koruny české od Německého spolku. Ve vztahu k rakouské monarchii vyjádřil Havlíček své austroslavistické smýšlení těmito slovy:¹⁰⁸)

„Náš spolek jest ale Rakousko: tu jsme se svými slovanskými bratry, s Ilyry a Poláky pobromadě, a zde budeme míti vždy přirozenou převahu, kdežto bychom ve Spolku německém jenom malinký přívěšek byli, určený k zabynutí, k zaplavení od Německva. Rakousko budiž zcela samostatné, zcela neodvislé, mocné císařství: v něm dojdeme my, Slované, konečně slávy;¹⁰⁹) v titule císaře našeho jest sedm království slovanských,¹¹⁰) a kromě toho Uhry, ve kterých jsou Slované dvě třetiny!“

Později už český austroslavismus nikdy nebyl tak sebevědomý, zčásti dokonce tak domyšlivý, jako v prvních týdnech revolučního jara 1848. Český případ ovšem tehdy nebyl ničím zvláštním, vždyť i německá a maďarská publicistika, osvobozená od cenzury, se dopustila ve vztahu k rakouským Slovanům neméně hrubých jednostranností.¹¹¹) Poslední mohutnou demonstrací austroslavismu se měl v červnu 1848 stát Slovanský sjezd v Praze, ale ten byl přerušen vojenským zásahem proti povstání v pražských ulicích a své jednání nedokončil.¹¹²) Největší slabinou českého liberálního austroslavismu byla jeho marná snaha prosadit duchaplné koncepce a návrhy proti politické realitě německé a maďarské revoluce na jedné straně a proti vojenské moci konzervativních rakouských kruhů na straně druhé. V této konstelaci se austroslavismu nemohlo podařit jakékoli uplatnění údajné početní převahy rakouských Slovanů v mocenskopolitické oblasti. Sami nevystupovali jednotně a úderně, jejich národní protivníci byli aspoň dočasně silnější,

a zároveň ani rozhodující kruhy rakouského dvora neměly zájem na tom, aby podpořily potenciálně demokratická hnutí rakouských Slovanů.

Bohemismus

Německý výraz *Böhmen*, označující obyvatele Čech, byl již starším bádáním interpretován jako pojem odvozený od území, teritoria. Současná čeština nemá pro německý výraz *Böhmen* ekvivalent, slova *Bohemové* nebo *Bohemci*, používaná v dřívějších polemikách, znějí v češtině nezvykle a převážně ironicky. Názor o geografickém původu slova *Böhmen* zastával Josef Dobrovský v úvodním svazku Muzejníku v článku, který výjimečně napsal česky:¹¹³⁾

„Tak i Čechové, že do země Bojemum, Bojehemum, Böhmen, Böheim již dávno nazývané přitáhli, od okolních Bohemové, Bohemanní jmenování byli, ne proto, že jsou praví rodem Bojové, než jedině proto, že se v Bohemské zemi usadili.“

Před 19. stoletím bylo pojetí politického národa Čechů – ve smyslu politicky oprávněných obyvatelů Království českého – omezeno na privilegované stavy, zastoupené v českém zemském sněmu, bez ohledu na etnicko-jazykové poměry. Představitelé českých stavů, shromáždění na sněmu v letech 1790–1791, vystupovali v souboru svých požadavků vůči císaři Leopoldovi II., v tzv. desideríích, jako „hlas celé země“, dokonce jako „hlas národa“, aniž by přitom brali skutečný ohled na velkou většinu obyvatelstva v Čechách, která neměla politická práva; ústava byla v navrhovaném zemském zřízení chápána jako smlouva mezi panovníkem a národem.¹¹⁴⁾ Na přelomu 18. a 19. století však byly v Čechách pojmy *vlast* a *vlastenectví* nesrovnatelně rozšířenější než pojmy *národ* a *národní* v teritoriálním smyslu.¹¹⁵⁾ Osvícení myslitelé v tehdejších Čechách, jako hrabata Kašpar a František Šternberkové nebo svobodomyšlný kněz, univerzitní učitel, filozof a matematik Bernard Bolzano, si přitom dobře uvědomovali, že není vůbec snadné stanovit, kam až sahají hranice jejich vlasti, když se pohybovali mezi představami celoněmeckého, rakouského a českého teritoriálního vlastenectví.¹¹⁶⁾ Ve svém kázání z února 1810 vychvaloval Bolzano nadšeně zemi a národ Čechů:¹¹⁷⁾

„Národ náš musí naučiti se znáti pravdu, že naše Čechy jsou nejménějším, nejvíce pozeňmaným krajem v Evropě; že i lid, přebývající v zemi té, Bohem neméně byl obdařen; že jest Čech nadán ke všem vědám a schopen všech ctností i činů rekovných a že vlohy k tomu všemu s sebou na svět přináší; že by českému národu bylo snadno, kdyby jenom byl patřičně vzdělán, obrátiti na se pozornost veškeré Evropy, právě tak jako jeho půda již k sobě obrátila pozornost jeho sousedů a je učinila jí žádostivými.“

Jako sociální etik vyzvedl Bolzano do popředí „společného ducha“ vlasti a v případě Čech uplatnil tento požadavek na otázku vztahu mezi německy a česky hovořící „částí národa“. UVědomoval si přitom, že „dvojí mateřská řeč“, která se v Čechách vyskytovala, zhoršovala možnosti vzájemného styku mezi obyvateli země, a navíc zpozoroval také, že rozdílná úroveň sociálního postavení a vzdělání se často shodovala s odlišností jazyka. Česko-německý rozpor, který z toho vyrůstal, chtěl Bolzano překonat požadavkem morální obnovy a obecnou láskou k člověku uvnitř dvojjazyčného českého národa.¹¹⁸⁾

„Pryč tedy s takovou překážkou! Češi a Němci, musíte tvořiti jeden národ; můžete býti silnými, jenom když se přátelsky vjedno spojíte. Musíte se považovati za bratry a bratrsky se objímati. Naučíte se každý řeči svého druhu, by se mu takto rovnějším stal. Pověz každý svá ponětí, své vědomosti druhu svému bratrsky a zúplna.“

Sedmou, osmou a devátou neděli po svatém Duchu, tedy v červenci a srpnu 1816, rozvinul Bernard Bolzano své pojetí ještě obsírněji ve třech proslovech *O poměru obou národností v Čechách*. Opakoval dřívější myšlenku, že odlišnost dvou jazyků uvnitř jedné země a jednoho národa vyvolává závažné rozdíly v myšlení a citění a poškozují možnost vzniku „společného ducha“. Z tohoto hlediska by podle Bolzana bylo zřejmě výhodnější, kdyby všichni obyvatelé jedné země, dokonce obyvatelé celé zeměkoule používali pouze jeden jazyk. Protože však tato představa nebyla uskutečnitelná, navrhol Bolzano, aby dvojjazyčnost národa, přes všechny obtíže a vzájemný odpor, byla chápána jako přednost, a ne jako nedostatek.¹¹⁹⁾

„Právě ona okolnost, že jsme národem složeným z částí tak různorodých, mohla by nás povznést za jeden z nejšťastnějších národů v Evropě, kdybychom jenom dovedli potlačit ducha stranického. Jest totiž přirozeným

zákonem, že třeba ku vzniku nějakého celku, má-li se zraku našemu jeviti dokonalým, jakési různosti jeho částí náležitě vjedno sloučených.“

Historicky a teritoriálně zaměřený bohemismus dospěl ke svému největšímu rozšíření ve společenských kruzích šlechty v Čechách jako ideologická opora aristokratického nesouhlasu s centralizačními opatřeními rakouského státu. Šlechtický velkostatek byl v jedné rodině rozptýlen často do několika rakouských korunních zemí, výchova a myšlenkový obzor vůdčích aristokratů daleko přesahovaly hranice Čech, dokonce i území střední Evropy,¹²⁰⁾ avšak starobylé i nově založené instituce Království českého mohly poskytnout šlechtě významný, možná i vedoucí podíl na nevyhnutelných společenských přeměnách 19. století. Ideologické zdůvodnění šlechtického bohemismu podal hrabě Josef Matyáš Thun ve sporu s myšlenkou rakouské univerzální národnosti, s tendencemi k celoněmeckému sjednocení a s představou jednotných německých nebo i českých Čech.¹²¹⁾

„Na to mohu jen s plným vědomím odpovědět: že nejsem ani Čech ani Němec, nýbrž jen obyvatel Čech (ein Böhme), že vznícen opravdovou láskou k vlasti považují snahu o potlačení jedné z těchto dvou národností – bez ohledu na to, které z nich – za neblahou pobromu, a že se zastávám svých českých bratří, protože pokládám za svou rytířskou povinnost stanout po boku slabšího.“

Jakkoli se četní protagonisté dvojjazyčného bohemismu snažili vyzvedávat svou naprostou nestrannost v narůstajícím česko-německém národnostním konfliktu, zůstávala jejich snaha ve většině případů bez úspěchu. Dokonce i veřejně zdůrazňovaný dvojjazyčný bohemismus, který sliboval maximální šetření zájmů obou národností, nebyl většinou ani nadnárodní, ani kosmopolitní. Poměrně brzy, zvláště od třicátých let 19. století, se začínalo zřetelně ukazovat, že český zemský patriotismus, uctívání velké minulosti Království českého, vlastenecká péče o historické památky, literaturu a umění v Čechách, zdůrazňování průmyslové aktivity, poměrně vysoké úrovně vzdělání obyvatelstva Čech a všeho dalšího, co mohlo podporovat národní hrdost, měly dvojí, ve svých důsledcích přímo protichůdnou obsahovou náplň.

Na jedné straně to bylo pojetí Čech jako německé říšské země

v minulosti a jako součásti Německého spolku po roce 1815. V tomto smyslu psal Hormayrův *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* výslovně o českém národu (*böhmische Nation*),¹²²⁾ podobně jako o národu tyrolském, štýrském nebo moravském, případně v jiné souvislosti připomínal státní národ bavorský, württemberský nebo saský. Začlenění těchto teritoriálních národů do velkého německého „kulturního národa“ se nejdříve pociťovalo a vyjadřovalo jen nejasně, ale nikdy se nepopíralo. První prezident Společnosti Vlasteneckého muzea v Čechách, hrabě Kašpar Šternberk, zdůrazňoval jako přírodovědec svou příslušnost k „německé vědě“,¹²³⁾ prezident Společnosti vlasteneckých přátel umění v Praze, hrabě Ervín Nostic-Rienek, se dovolával „německého uměleckého světa“, k němuž patřila také jeho vlast, Čechy.¹²⁴⁾ V obou uvedených případech byl ovšem německý vědecký a umělecký svět chápán pouze jako duchovní svazek, bez souvislosti se snahami o politické sjednocení Německa.

V národně politických diskusích čtyřicátých let 19. století připomínali německý charakter Čech s velkým důrazem někteří němečtí publicisté a spisovatelé z Čech, v první řadě českobudějovický rodák Franz Schuselka. Jako autor spisu *Ist Österreich deutsch?* Schuselka odmítl kritické hlasy, podle nichž rakouská vláda a němečtí obyvatelé Čech snad špatně nakládali s Čechy, a poukázal na rozšíření češtiny v obecných školách, při bohoslužbách a při vyhlásování zákonů a nařízení „ve všech slovanských okresech“, jakož i na přátelský styk mezi Němci a Čechy na jazykové hranici a na sympatie mnoha Němců z Čech ke „slovanským“ kulturním snahám. Také on sám, Schuselka, psal kdysi leccos německy „v duchu českého separátního vlastenectví“. Všechny ústupky v jazykové a kulturní oblasti však byly podmíněny zásadním uznáním německého charakteru Čech.¹²⁵⁾

„Pokud se týká dnešního kulturního a státního významu Čech, jsou bez ohledu na tento stav věci (tj. na emancipační úsilí Čechů) německou zemí a vždy byly nerozlučnou součástí Německa. Tento stav vznikl podle svědectví dějin přirozeně, nebyl způsoben násilím, a chtěl bych toto svědectví dějin v jeho podstatě stručně uvést. Češi se přistěhovali do země, která byla předtím po celé tisíciletí v držení německých národů, a ty ji ani v žádném případě úplně neopustily. Tato vlastnost německého historického vlivu ulpě-

la na zemi tak nesmazatelně, že Češi (Czechen) nejsou světu známi pod svým národním jménem, nýbrž pod německým jménem Böhmen, takže byli hned při svém prvním vstupu do dějin do jisté míry přeměnění v Němce.“

Nejen celá Svatá říše římská, nýbrž i Keltové, Markomani a Kvádové byli v těchto a podobných úvahách ztotožňováni s novodobými Němci. Schuselka pak pokračoval ve svém romanticko-národním putování dějinami Čech neméně jednostranně a účelově, jak to bylo na druhé straně obsaženo v soudobých českých představách o praslovanské demokracii. Jeho vývody vyvrcholily tvrzením, že Čechy sdílely všechno neštěstí, ale i veškerou slávu Německa, a že se tedy účastní na výstavbě velké budoucnosti Německa a na užitku z této budoucnosti. Výslovně se přitom zmiňoval o specifickém přínosu Čech za předpokladu, že obyvatelé Čech (*Böhmen*) se všemi svými zvláštnostmi budou uznáni jako jeden z rovnoprávných německých kmenů. Takto psal autor již zmíněného novinového článku *Od Sudet*, zřejmě opět Schuselka, v říjnu 1844 o Čechách a o české národnosti:¹²⁶⁾

„Ostatně protestujeme proti zaměňování obyvatel Čech (Böhmen) s Čechy (Czechen). Země česká je německou půdou, obývanou zčásti na ní prvorozenými Němci, kdežto přistěhovalí Češi si nesmějí počínat jako výhradní páni v zemi a vystrojovat své slovanství jako českou národnost.“

Německé vyústění českého zemského patriotismu postupně ztrácelo svou přitažlivou sílu souběžně s tím, jak se českému národnímu hnutí dařilo využívat každý krok k samostatnému postavení Čech v zájmu české národní svébytnosti. Mezi poslední pokusy o využití autonomie Čech nezávisle na rakouském státu, zčásti dokonce proti vídeňské vládě, ale v zájmu celoněmeckého sjednocení, patřilo několik návrhů z revolučních let 1848–1849, pocházejících většinou ze severního Německa. Hamburský obchodník Adolph Tesdorff doporučil německému parlamentu, aby rozdělil celé území Německého spolku do čtyřiceti až šedesáti krajů, čímž by byl vyvolán rychlý rozpad Rakouska.¹²⁷⁾ V českém tisku se připomínaly návrhy časopisů *Der deutsche Zuschauer*, *Deutsche Eisenbahn* a dalších, podle nichž se mělo sjednocené Německo skládat z 24 říšských krajů; pro oblast „středního Německa“ byly jako říšské kra-

je a jejich hlavní města navrhovány Slezsko (Vratislav), Morava (Brno), Čechy (Praha), Horní Sasko (Lipsko), Durynsko (Erfurt), Hesensko (Frankfurt nad Mohanem), Franky (Würzburg), Vestfálsko (Münster) a Dolní Porýní (Kolín nad Rýnem).¹²⁸⁾ Také v jiných reformních plánech, které doporučovaly ustavení silné říšské vlády v Německu bez ohledu na existující německé státy, se pro Čechy předpokládalo zřízení autonomní správy a autonomního zastupitelského sboru.¹²⁹⁾

Nejvýznamnějším představitelem druhého, ve svých důsledcích protichůdného pojetí bohemismu se stal český stavovský historik František Palacký brzy po svém příchodu do Prahy na jaře 1823. Přestože starší generace vlasteneckých pěstovatelů českého jazyka a literatury, zejména kruh kolem Josefa Jungmanna, nesusouhlasila se společenskými styky Palackého s českou historickou šlechtou a měla značné námitky proti původnímu vydávání jeho *Dějin Čech* v němčině,¹³⁰⁾ rozvíjela se vědecká a veřejná aktivita Františka Palackého stále zřetelněji směrem k politické svébytnosti českého národa. V jeho pojetí byly Čechy samostatným královstvím a významným členem rodiny evropských států ještě předtím, než se v dějinách vůbec setkala jména Čech a Habsburků.¹³¹⁾ Nebylo náhodou, že Palacký ve svých německy psaných publikacích dával přednost pojímům *Böhmen* a *böhmisch* namísto *Czechen* (Čechen) a *czechisch* (čechisch). Jako *Böhmen* byli Čechové bezprostředními dědici a pokračovateli kdysi mocného a vlivného Království českého a historického stavovsko-politického národa českého; jako *Czechen* mohli být pokládáni za slovansky mluvící etnickou skupinu nebo dokonce za politickou stranu v Čechách (případně v Rakousku nebo v Německu),¹³²⁾ která teprve od konce 18. století s námahou vytvářela svou spisovnou řeč a literaturu a byla prohlašována za „lid bez dějin“.¹³³⁾ V českém státně politickém pojetí bohemismu nebylo možné přehlédnout snahu o získání německých obyvatel Čech pro český národ, o jejich přeměnu v „německy mluvící Čechy“, tedy přesný zrcadlový obraz toho, co německé národní hnutí očekávalo od Čechů, totiž že se stanou „slovansky mluvícími Němci“.

K myšlence dvojjazyčnosti českého národa se František Palacký vyslovil přinejmenším dvakrát v rozmezí více než čtyřiceti let. Hned na počátku své veřejné činnosti v Praze, v prosinci 1825 a v květnu

1826, předložil Palacký po dlouhých diskusích s Kašparem a Františkem Šternberky a s Josefem Dobrovským dva obsírné spisy o potřebě založení a obsahového odlišení německého a českého časopisu *Společnosti Vlasteneckého musea v Čechách*. V obou podáních se pojem národ (*Nation*) vztahuje nepochybně k veškerému obyvatelstvu Království českého. V literární činnosti i v každodenním styku používal tento český národ podle Palackého dva jazyky, český a německý, a v případě nedodržení jazykové rovnoprávnosti varoval Palacký před odcizením jedné nebo druhé části národa. Samotný pojem *části národa*, který se vyskytoval již u Bernarda Bolzana, je charakteristický pro pojetí dvojjazyčného politického národa. Palacký však překračoval tradiční rámec aristokratického bohemismu v dvojitým směru. Připouštěl, že němčina je v Čechách „obvyklejším jazykem styku mezi vzdělanci“, ale současně připomínal, že čeština je „skutečným historickým národním jazykem“ a „jazykem většiny lidu“. ¹³⁴⁾ Zároveň se jako rodilý Moravan, který vyšší školní vzdělání získal na Slovensku, vyslovil pro zahrnutí Moravanů a hornouherských Slováků mezi okruh čtenářů budoucích českých muzejních časopisů. Ve svém druhém návrhu ze 14. května 1826 se Palacký vyjádřil ještě otevřeněji: ¹³⁵⁾

„Vždyť národní jazyk (*Nationalsprache*) je nesporně tím nejdůležitějším a nejcenějším, co předcházející doba v Čechách zanechala nastupujícím generacím. Prostřednictvím jazyka se Češi kdysi utvořili jako svébytný národ (*Nation*) a vydobyli si vlastní dějiny, které budou navždy zaujímat ve světových letopisech skvělejší místo, než by jinak příslušelo lidu (*Volk*) a zemi podle jejich počtu a moci. [...] Pro naše současníky je proto důležité, aby nezanedbávali kulturu tohoto jazyka a literatury; ještě má veřejnost téměř šesti milionů lidí v Čechách, na Moravě a na Slovensku, mezi nimiž nezanikly ještě všechny elementy, které jsou považovány za nezbytné pro založení a udržení vlastní národní literatury; vyžadují však probuzení k životu a moudrou obezřelou péči. [...] V době, kdy se skoro všechny národy druhotného významu navracejí takřka o závod ke svým donedávna zanedbávaným národním jazykům jako k nejsvětější záštitě svého bytí, kdy se tyto národy snaží chránit své jazyky prostřednictvím významných ústavů, zřízených velkými peněžními náklady (stačí připomenout jen Poláky, Maďary, Nizozemce, Dány, Finy ¹³⁶⁾ aj.), slušelo by také Čechům, aby ve vlastní věci nezůstali úplně pozadu.“

Není podle mého názoru vůbec přehnané, nacházím-li ve dvou podáních Palackého z prosince 1825 a z května 1826, především v souvislosti se jmenovitým uvedením několika národů, které byly sousedy Němců, výslovný požadavek svébytné existence Čechů jako jednoho z evropských národů *vedle* německého národa, každopádně nikoli jako etnické skupiny nebo kmene *uvnitř* německého národa. Teritoriální, svou podstatou politický pojem národa byl u Palackého jednoznačně nadřazen etnicko-jazykovým představám, ale na rozdíl od postoje historické šlechty nebyl český národ pro Palackého omezen na Království české. Na jedné straně vyslovil Palacký v úvodu prvního svazku německého vydání svých *Dějín* roku 1836 myšlenku, že Češi vznikli jako svého druhu syntéza mezi původním slovanstvím a němečtvím, ¹³⁷⁾ ale ve stejném svazku, tedy dvanáct let před českým vydáním z března 1848, prosazoval jednotu českého národa v Čechách a na Moravě již shodnými slovy jako poté v českém znění: ¹³⁸⁾

„Spojení tedy Čech a Moravy v jeden celek, majíc ve přírodě samé podstatný svůj základ, nemůže za pouhou náhodu považováno býti. A skutečně v obou krajinách od věků, pokudkoli historie stává, vždy a pokaždé jeden a týž národ přebýval, jedna i táž nejvyšší vláda panovala: obě tedy, Čechy i Morava, co národ i co stát vždy zajedno byly.“

Závažnou myšlenku, že Češi 19. století byli dvojjazyčným národem, opakoval František Palacký za zcela jiných okolností v době velkého rozmachu českého národního hnutí po rakousko-uherském vyrovnání z roku 1867, kdy o národní svébytnosti Čechů již nemohlo být pochyb. Ve slavnostní řeči k padesátému výročí založení *Vlasteneckého musea v Čechách* 14. června 1868 vzpomínal Palacký na dřívější spory, má-li *Museum* být vlasteneckou nebo národní institucí, a poznamenal, že v obou těchto směrech bylo úspěšné. Po dvousetletém omráčení si český národ opět začal uvědomovat svou cenu a své poslání mezi ostatními národy. Palacký odmítl názor, že by *Museum* při svém založení bylo německým ústavem a že teprve v nedávné době bylo Němcům odcizeno; pěstování českého jazyka a vzdělání patřilo od počátku k nejvýznamnějším úkolům *Musea*. A v této souvislosti řekl Palacký výslovně: ¹³⁹⁾

„Národ český – a tím, pánové, tajiti se nesmíme ani nechceme – jest již

drabně času národem dvoujazykovým. Nepřeme se, kdy a kterak se to přihodilo: skutek sám jest před očima.“

Na vrcholu politického boje za prosazení českého státního práva¹⁴⁰⁾ bylo podle Palackého důležité hájit zásadu, že politický národ český zahrnuje také německy mluvící obyvatele Čech. V tehdejší situaci narůstajícího národnostního konfliktu v Čechách nezastíral Palacký skutečnost, že „krajané naší jazyka německého“ byli rozděleni do dvou protichůdných směrů. Zatímco „spravedliví a humaně smýšlející Němci mezi námi“ podle jeho hodnocení uznávali odvěké právo české národnosti v Čechách a byli ochotni spolupracovat na zdokonalení společné vlasti, odsoudil politické vedení Němců z Čech za jejich odmítání českých požadavků, způsobené tím, že tito Němci chtěli udržet své nadprávi ve školách a úřadech a každý nárok na zrovnoprávnění považovali za křivdu.¹⁴¹⁾ Všechny významné politické dokumenty české státoprávní opozice po roce 1867, zejména deklarace českých poslanců zemského sněmu z 22. srpna 1868, potvrzovaly právní představu politického národa českého, který měl být podobnou historicko-politickou individualitou jako nedlouho předtím úspěšný politický národ uherský. Nebylo přitom jasné, má-li tento český politický národ zahrnovat jen obyvatelstvo Království českého, jak si to představovala konzervativní šlechta, nebo obyvatelstvo všech tří zemí Koruny české, to znamená i Moravy a rakouského Slezska.¹⁴²⁾

Nárok na hegemonii českého národního hnutí v tomto pojetí politického národa českého nebylo možné popřít. Projevilo se to v dlouholetých sporech o oficiální používání výrazů *böhmisch* a *tschechisch* v úředním styku. Na třetí schůzi českého zemského sněmu prvního volebního období, 9. dubna 1861, protestoval český národně katolický poslanec Jan Rojek, zastupující severovýchodní Čechy, proti střídavému používání výrazů *böhmisch* a *tschechisch* v protokolu zemského sněmu.¹⁴³⁾

„Jsem rodilý Čech (Böhme) a nepamatuji se, že by někdy náš národ používal označení Čeche a čechisch. Byli jsme Češi (Böhmen) a čeští (böhmisch); jen žurnalistika nejnovější doby přivedla na svět s neblahými záměry slovo Čeche a čechisch. Navrhuji proto, abychom zde v tomto vysokém sbromáždění už nikdy znovu neslyšeli slovo Čeche a čechisch.“

Němečtí poslanci českého zemského sněmu, Ferdinand Stamm ze Žatce a Eduard Strache z Rumburku, obhajovali používání výrazů *Böhmen* a *böhmisch* jako souhrnný název, který je společný pro Němce i Čechy z Čech. Proti tomu namítali čeští historikové Václav Vladivoj Tomek a František Palacký, že slovo *čechisch* není úředně schváleno žádným diplomatickým užíváním a připadá jim jako posměch. František Ladislav Rieger zastával názor, že všichni obyvatelé Čech tvoří jednu politickou národnost, že však ve významu etnického kmene nebo „rasové národnosti“ je třeba ve výrazu *Böhmen* chápat přednostně slovanské obyvatele Čech. Proti tomu namítal Eduard Strache, že podle tohoto pojetí by čeští Němci nebyli obyvateli Čech (*Böhmen*), nýbrž cizinci v zemi, a přál si, aby výraz *Böhmen* platil i nadále pro rodáky obou zemských jazyků. Z obou stran převážila tehdy ještě smířlivá atmosféra, což se později už skoro nikdy nestalo, a vstřícný postoj se projevil i v písemně formulovaném návrhu Františka Palackého:¹⁴⁴⁾

„Navrhuji, aby slovo Čeche a čechisch bylo v úředních publikacích zemského sněmu nahrazeno slovem Böhme a böhmisch, jinak je však každému ponecháno na vůli, aby používal označení, které se mu zdá být nejvhodnější.“

S odůvodněním, že část poslanců zemského sněmu prohlásila výrazy *Čeche* a *čechisch* za urážlivé, byl pak převážnou většinou hlasů ve sněmu schválen obdobný návrh jihočeského továrníka Petera Steffense, že oficiální jazyková praxe zemského sněmu se má vyhýbat slovům označeným jako závadná. Všechny proudy české politiky, které trvaly na státoprávních požadavcích, především staročeši a mladočeši, v pozdějších obdobích s velkým důrazem hlavně strany radikálně státoprávní a státoprávně pokroková, prosazovaly všemi prostředky v německy psaných dokumentech a publikacích slova *Böhmen* a *böhmisch* jako ekvivalenty slov *Čech* a *český* v národním smyslu, dokonce i v těch případech, kde to vyvolávalo pojmové zmatky.¹⁴⁵⁾ V pozadí těchto snah bylo možné více či méně jasně vyčíst představu, že Čechy patří Čechům, podobně jako Německo patří Němcům a Francie Francouzům. Pozoruhodnou skutečností, že také oficiální rakouská statistika jazykové příslušnosti zjišťovala obcovací řeč česko-moravsko-slováckou,¹⁴⁶⁾ nikoli etnicky českou (*tschechisch*), nelze ovšem vysvětlovat případným respektováním

českého státoprávního stanoviska, ale spíše tradiční snahou nezarhovat česky mluvící Moravany mezi Čechy.¹⁴⁷⁾

Ještě počátkem roku 1911 se *Národní rada česká* jako vrcholná organizace českých politických stran (s výjimkou sociálních demokratů) zabývala používáním pojmů *böhmisch* a *tschechisch* v němčině jako závažným politickým problémem. Podnětem byl dotaz vídeňské redakce *Slavisches Tagblatt*, adresovaný současně *Národní radě české* a Českému klubu v poslanecké sněmovně říšské rady a reagující na četné dopisy: „Proč v našem deníku píšeme ‚čechisch‘ a nikoliv ‚böhmisch‘, popřípadě proč ‚böhmisch‘ a nikoliv ‚tschechisch‘?“¹⁴⁸⁾ Širokou interní diskusi shrnul předseda *Národní rady české* Jan Podlipný – bez ohledu na četné odlišné názory – do obsírného dobrozdání, které bylo pak v letech 1912–1913 několikrát doslova opakováno:¹⁴⁹⁾

„Národní rada česká nepovažuje v době přítomné za vhodné učiniti o otázce dané veřejný projev oficielní, který by způsobným byl vyvolati o této otázce veřejnou diskusi, beze vší pochyby neplodnou a dle všeho i politicky škodlivou.

Po opětých a všestranných úvahách nerozpakuje se však Národní rada česká k účelům vlastní soukromé informace slavné redakce sděliti s touto svoje mínění v ten smysl, že považuje označení ‚böhmisch‘ za jediné odůvodněné historickým vývojem i dnešním stavem práva veřejného, a upozorňuje zejména na to, že v platném právu veřejném (zákonech i nařízeních) není žádné normy, která by užívala označení ‚tschechisch‘, a že naopak v zákonech, v nařízeních ústřední vlády i vrchních úřadů zemských, v zápisech a usneseních sněmovních všude tam, kde jedná se o označení jazyka nebo národa českého v jazyku německém, užívá se slova ‚Böhme‘ a ‚böhmisch‘. Ve sněmu Království českého jednáno již roku 1861 o této otázce a usneseno, aby slova ‚Čeche‘ a ‚tschechisch‘ ve sněmu úředně užíváno nebylo. (Všichni čeští řečníci mluvili tehdy proti označení tomuto; Palacký zejména vytknul, že není nikterak listinami doloženo; byl však pro to, aby mimo sněmovní v obecném životě a literatuře ponecháno bylo každému užívati označení, jež za správné pokládá.)

Národní rada česká považuje tudíž pro obor života právního i politického, zejména pro podávání k úřadům, sdělování právních listin, pro návrhy zákonů, rezolucí, pro petice, pakty politické apod. za jediné správné, aby se užívalo ze strany naší v jazyku německém vždy slova ‚böhmisch‘, pokud

se týče, aby se stálo na tom, by v případech takových slova toho užíváno bylo.

Národní rada česká netají však sobě toho, že i v dřívějších dobách i nyní označení ‚tschechisch‘ také na straně české mělo vážné zastánce. Poněvadž však označení toto přizpůsobuje se způsobu mluvy, jehož užívají hojně, ač nikoli výhradně strany německé a zčásti i německá řeč lidová, může snad užívání jeho ze strany naší míti jistý užitečný význam v oněch publikacích jazyka německého, které sloužiti mají propagaci věci české mezi čtenářstvem nečeským nebo informaci a poučení čtenářstva tohoto. Národní rada česká soudí tudíž, že z hlediska prospěchu národního netřeba činiti v případech takových námitek proti označování tomuto, ačkoli i tu v zájmu uvažování se důsledků pro obor života právního slovo ‚böhmisch‘ nemělo by býti naprosto opomíjeno.“

Ostrou polemickou diskusi, zacházející až do replik a duplik, svedli mezi sebou v letech 1917–1921 dva přední čeští germanisté, Arnošt Kraus a Antonín Beer.¹⁵⁰⁾ V mezinárodním měřítku se však nesmiřitelné stanovisko mladočechů a státoprávních radikálů ukázalo jako natrvalo neudržitelné. V českém případě už nebylo možné zopakovat to, co se v druhé polovině 19. století podařilo Maďarům díky prosazení uherského státního práva roku 1867, to znamená uplatnit i v němčině a angličtině státně politické pojmy *Ungar*, *ungarisch*, *Hungarian* také pro národ a jazyk a vytlačit v těchto jazycích pojmy *Magyar* a *magyarisch* do oblasti speciální odborné terminologie etnografické; nepodařilo se to ovšem v češtině a slovenštině, kde se dodnes udrželo pečlivé rozlišování mezi pojmy *uherský/uhorský* a *maďarský*. Důležité argumenty proti tvrdošíjnému uplatňování bohemistických výrazů pro pojmovou oblast českého národa a jazyka přišly z francouzského prostředí, kde se výraz *bohémien* spojoval mnohem spíše s Cikány nebo s uměleckými bohémy než s novodobými Čechy. A tak mohu zaznamenat jen jako kuriozitu, že mladočeský deník *Union*, tištěný německy v Praze, označoval ještě po 28. říjnu 1918 nový československý stát výrazem *böhmischslowakisch*.¹⁵¹⁾ Ještě při doznívání polemických střetů několika desetiletí se roku 1921 vyskytl rozhodný zastánce označování Čechů v němčině slovem *Böhme* i v jazykové a národní sféře, který překládal slovo *Tscheche* do češtiny jako *Lžičech*.¹⁵²⁾

Bez ohledu na stupňované česko-německé národnostní spory se

v některých společenských vrstvách a skupinách v Čechách velice dlouho udržoval dvojjazyčný bohemismus, vybízející k národnostnímu smíření. Veřejně se k tomuto směru hlásili především političtí představitelé české historické šlechty jako obhájci územní celistvosti Království českého a jako strážci české státnosti proti vídeňskému centralismu a proti opakovaným pokusům o oddělení uzavřeného německého území v Čechách. Plamenné vyznání knížete Karla Schwarzenberga ke společné české vlasti a k rovnoprávnosti obou národností a jazyků v zasedání českého zemského sněmu 22. prosince 1886 mělo široký ohlas.¹⁵³⁾ Nebylo výjimkou, že některý aristokratický politik se Němcům v Čechách jevil jako Čech, kdežto v českém tisku byl označován jako Němec.¹⁵⁴⁾ Ve většině měst v Čechách se na přelomu 19. a 20. století mnohem vzácněji než dříve vyskytovaly případy dvojjazyčnosti, spojené i v politické oblasti s národnostním utrakvismem,¹⁵⁵⁾ ale nevytizely ještě zcela. Mezi židovskými obyvateli českých měst však podstatou takového postoje nebyl ani tak bohemismus, nýbrž širší rozhled, překračující hranice zemí a států.¹⁵⁶⁾

Češství

Etnicko-jazyková složka^a byla nepochybně velice důležitou součástí novodobé české národní existence. Bylo tomu tak často již před 19. stoletím, kdykoli se v souvislosti s předpokládaným nebo požadovaným začleněním Koruny české do Svaté říše římské národa německého připomínalo, že v Čechách nebylo vše německé. V latinských textech 18. století se používaly výrazy *Czechia*, *Czechus*, *czechicus* jako ekvivalenty výrazů *Bohemia*, *Bohemus*, *bohemicus*, přičemž latinský pravopis ovlivnil také pozdější německé označování českého jazyka a etnika. Zřetelný etnicko-jazykový obsah češství se projevoval již ke konci 17. a na počátku 18. století v *Rozpravě na obranu jazyka slovanského, zvláště českého*, od Bohuslava Balbína¹⁵⁷⁾ nebo v českých lidových spisech barokní doby, namířených proti pojetí stavovsko-politického národa českého. Plzeňský katolický měšťan Antonín Frozín objel za dva a půl roku všech patnáct krajů v Čechách a svou široce založenou zprávu o životnosti českého jazyka opíral nejen o předpokládanou podporu českých pánů, ale především o rozšíření češtiny mezi prostými lidmi ve městech i na venko-

vě. Podle Frozína patřil k Čechům každý, kdo mluvil česky, bez ohledu na společenské a právní postavení.¹⁵⁸⁾

I v době, kdy se výraz *Češi* překládal do němčiny skoro všeobecně slovem *Böhmen*, pociťovala se čas od času potřeba nějakým způsobem přesněji označit česky mluvící Čechy. Historik František Martin Pelcl je roku 1772 charakterizoval jako „rodilý a vlastní Čechy“, pražský osvícenec Jan Ferdinand Opiz rozlišoval roku 1782 „německé Čechy“ (*Deutschböhmen*) a „ryzí Čechy“ (*Stockböhmen*), v českých novinách z roku 1781 se dokonce objevilo slovo „Samočechové“.¹⁵⁹⁾ Skoro všichni německy píšící vědci a spisovatelé v tehdejších Čechách – od Pelcla přes Dobrovského až k mladému Palackému¹⁶⁰⁾ – používali i pro oblast jazyka a literatury střídavě slova *böhmisch* a *tschisch*, přičemž vůbec nepociťovali pozdější výbušnou sílu při obsahovém rozlišení obou pojmů. V prvních desetiletích 19. století byly výrazy *Češi* a *Böhmen*, *tschisch* a *böhmisch* chápány i v německém jazykovém prostředí jako totožné, ale ani ve výrazech *Cechen* a *tschisch* (většinou v pravopisné podobě *Czechen* a *czechisch*) se nevidělo nic méněcenného.

Politickou záležitostí se stalo rozšíření pojmů *Czeche* a *czechisch* v německých novinách a časopisech kolem roku 1839/1840, když se v souvislosti se zvýšeným mezinárodním napětím rozpoutala prudká debata o slovanství a panslavismu v augsburském deníku *Allgemeine Zeitung*.¹⁶¹⁾ Vestfálský publicista Gustav Höfken vystoupil v srpnu 1839 s tvrzením, že existuje tajné slovanské sdružení jako svého druhu volný spolek, který podněcuje národnostní vášně a kmenovou samolibost s nadějí na slovanskou univerzální říši.¹⁶²⁾ Proti tomu obhajoval tehdy šestatřicetiletý český spisovatel Jan Erazim Vocel pokojný a kulturně prospěšný ráz literárních snah západních Slovanů v Čechách, na Moravě a v horních Uhrách.¹⁶³⁾ Gustav Höfken pak odpověděl polemickým článkem *Češi a ostatní západní Slované*, v němž zřejmě poprvé na stránkách *Allgemeine Zeitung* v širším rozsahu použil a zdůvodnil pojmy *Czechen* a *czechisch*. Češství, které by se zřetelně oddělilo od všeobecného slovanství, by mělo být získáno pro uvědomělou spolupráci s Němci.¹⁶⁴⁾

„Kdyby některý německý stát nedostatečně přiblížil ke zvláštnostem národností slovanského jména, které jsou s ním spojeny, pracoval by dvojnásobně ve prospěch Ruska: nejprve tím, že by tyto národnosti zbavoval

obsahu a ohlušoval, a tím by je přizpůsoboval pro každý útlak; poté tím, že by je takřka vhněl do náruče cizího souseda a nutil by je, aby při obroženi jejich podstaty, kterou přece nikdy nelze úplně zničit, doufali v jakoukoli pomoc zvenčí a tuto pomoc využívali. Nikterak není zapotřebí, aby předběžné obavy, které by vzbuzovala východní slovanská říše, zhoršovaly osud západních Slovanů, naopak je možné z toho očekávat pro ně jen všechno dobré. Neboť čím zdatněji budou tyto národnosti usilovat o svůj vzestup, čím větší duchovní náplň, radost a blaho naleznou ve svém zvláštním rázu, v jazyku a literatuře, tím rozhodnější odpor budou klást každému ničivému nátlaku zvenčí.“

Ještě větší sympatie než k Čechům projevoval Höfken k Polákům a také k některým menším národnostem v Rusku, jako Lotyšům, Estoncům, Finům a Čerkesům, kteří rovněž chtěli udržovat své „provinciální zvláštnosti“. Höfkenova podpora českých emancipačních snah byla podmíněna tím, do jaké míry se Češi dokážou oprostit od „cizích“, tj. ruských a všeslovanských vlivů a přijmout vyšší německou kulturu a vzdělání. Pociťoval znepokojení nad tím, že tento údajný cizí duch našel uplatnění v jedné „třídě slovanských učenců“. Východiskem tohoto Höfkenova pojetí bylo přání, v dalších letech často opakované v augsburském deníku *Allgemeine Zeitung*,¹⁶⁵) aby se Češi emancipovali od všeobecného slovanství a rozvíjeli své etnicko-jazykové zvláštnosti v rámci německého mocenského a kulturního prostoru. Samozřejmým předpokladem pro jakoukoli německou podporu Čechů byl požadavek, aby se české emancipační hnutí zastavilo na etnicko-jazykové rovině a nepřesáhlo do politické oblasti; případná národně politická aktivita by musela být odsouzena jako něco cizího, jako panslavismus. Poněvadž německé národní hnutí mělo zájem na omezení mocensko-politického vlivu Ruska, spojoval Höfken mnohem větší naděje s Poláky a jinými slovanskými národnostmi než s Čechy:¹⁶⁶)

„Ze své strany nechci raději věřit na tento cizí vliv, ale žiji v pevné naději, že se velká část západních Slovanů pod ochranou Rakouska navzájem pevněji spojí, rozvine se jako inteligentní síla a dospěje k národnímu vědomí, které bude dost silné, aby od sebe vzdalovalo každý zhoubně působící cizí živel. Přitom však upírám svůj pohled nejen na Čechy (Czechen) v Čechách, nýbrž i na Poláky a Rusíny v Haliči, na všechny slovanské národnosti v ostatních císařských zemích, jakož i v evropském Turecku, zejména také

na země v oblasti dolního Dunaje, která nutně musí zůstat mimo ruské panství, má-li se ještě mluvit o evropské rovnováze.“

Přes všechny autorovy výhrady byl dán první podnět, takže od listopadu 1839 se už v německém tisku nepřestaly používat pojmy *Czeche* a *czechisch* pro slovanské obyvatele Čech a jejich jazyk. Diskuse na stránkách *Allgemeine Zeitung* pokračovala dvojdílným článkem, v němž byl – ovšem bez uvedení jmen autorů – označen Vocel jako „čechofil“ (*Philoczche*) a Höfken jako „nepřítel Čechů“ (*Czechengegner*).¹⁶⁷) Do té doby, pokud v českém národním hnutí nepřevážilo státoprávní ztotožnění české země a českého národa, byli také někteří čeští autoři ochotni se ve svých německy psaných pracích přidržet pojmového rozlišení, které s důrazem zavedl Höfken. Tak hrabě Lev Thun a Jan Erazim Vocel dávali nadále přednost pojmu *böhmisch*, když psali o českém jazyku a české literatuře,¹⁶⁸) ale v článku *Západní Slované a jejich žalobci*, který Vocel do Augsburgu zřejmě jen zprostředkoval,¹⁶⁹) se běžně vyskytovaly výrazy *Czechen* a *czechisch*.¹⁷⁰) Také moravský novinář Jan Ohéral při své charakteristice Jana Kollára jako „největšího básníka nové české literatury“ nebo Františka Ladislava Čelakovského, jemuž přiznával „zdatný talent a pevný, skoro zatvrzelý český charakter“, použil v obou případech výraz *czechisch*.¹⁷¹) Proti dvojjazyčnému bohemismu uveřejnil Jakub Malý v Lipsku v němčině brožuru *Odpověď Čecha na spisek hraběte Josefa Matyáše Thuna „Der Slavismus in Böhmen“*, v níž hned v druhé větě prohlásil, že čeští Slované (*böhmische Slaven*) neboli Čechové (*Čechen*) usilují o „hájení týchž práv, jaká sobě Němci v Elzasu, v Šlesviku a v ruských baltických provinciích osobují“.¹⁷²) Snad ani nebylo možné výstižněji vyjádřit odklon od západoevropského státně politického pojetí národa, které v německých diskusích před rokem 1848 beztak nebylo obecně přijímáno. Proti výtkám, že české národní hnutí nesledovalo ušlechtilé cíle, ubezpečoval Jakub Malý také „ve jménu veškerých svých spoluvlastenců“,¹⁷³)

„že dobře uznávajíce potřebu svornosti mezi Čechy a Němci v Čechách, nemáme na zřeteli žádného jiného cíle, než abychom opět zaujali ono místo v řadě civilizovaných národů, z jakého jsme bez viny své byli vytištěni...“

Označení *Čechen* také v němčině mělo zdůraznit před očima zahraniční veřejnosti, že se stoupenci českého národního hnutí necí-

tili být ani Němci ani obecnými Slovany, ale že chtěli být jedním z plnoprávných evropských národů. V souladu s Johannem Gottfriedem Herderem a s českými šířiteli herderovských idejí, především s Josefem Jungmannem a jeho přáteli,¹⁷⁴⁾ spatřoval Jakub Malý v jazyku a dějinách nejdůležitější odlišovací znaky mezi Čechy a Němci, dokonce i mezi Čechy a Němci v Čechách:¹⁷⁵⁾

„Škoda, že k pevnějšímu utužení jednotného svazku nemůžeme se také nazvati ‚Böhmen‘; ale bohužel jazyk náš nemá toho slova, a proto musíme přestati na tom, nazývati se Čechy (Čechen). A vpravdě neznám jména počestnějšího, slavnějšího, nežli jméno Čech. Jest to jméno statného, bujarého národu, který v minulých stoletích krácel u vzdělanosti před Němci. [...] Veliké věci staly se již a národ český ještě větší vykoná, pročez s radostí a v hrdém sebevědomí voláme: ‚My jsme a zůstaneme Čechové (Čechen)!“

Podobná glorifikace hrdinské minulosti Čechů nezůstala omezena jen na okruh českých vlastenců. Paul de Lagarde, později oslavovaný hlasatel všenněmeckých výbojných plánů,¹⁷⁶⁾ přiznal v přednášce z roku 1853, že deset let předtím (tedy kolem roku 1843) vkládal své naděje do Čechů, začal se učit česky a shromáždil malou českou knihovnu, než poznal, že prý české snahy nemají naději na úspěch.¹⁷⁷⁾ Lagardova myšlenka, že by válečnická tradice českých husitů mohla německému národu „poskytnout užitečnou službu jako přísada k ušlechtilému, jen příliš měkkému kovu“¹⁷⁸⁾ se vynořila také u německého básníka Alfreda Meissnera, rodáka ze severočeských Teplic. Ústy starého proroka Zábaje, který vzpomínal na vítězná tažení husitského vojevůdce Jana Žižky, kladl Meissner při pohledu na ubohou českou realitu čtyřicátých let 19. století¹⁷⁹⁾ otázku, zda by nebylo lepší ponechat hrdinské Čechy mrtvé a snažit se obohatit jejich příkladem myšlenky a činy jiných bojovníků, v tehdejších historických podmínkách hlavně německých. Meissner to vyjádřil působivým přirovnáním husitských Čechů k roznětce bomby, která vznítí požár odporu po celém světě, nebo k vinným hroznům, které musí projít vinařským lisem, než se promění v ohnivé víno, roznášející do všech srdcí opojení svobody.¹⁸⁰⁾ „Již jděte tedy, reci zkrvácení. Jiný zas národ učte krváceti!“¹⁸¹⁾ prohlašoval Zábaj-Meissner v dobovém českém překladu Ervína Špindlera.

Kladnějšímu přijetí německých výrazů *Czeche* a *czechisch* v tehdejší české veřejnosti stály v cestě také četné a opakované pokusy

německých novin a časopisů odbýt češtinu a českou kulturu jako něco méněcenného, odsouzeného světovými dějinami k zániku. Po roce 1843 otiskl augsburský deník *Allgemeine Zeitung* mnohem více kritických a nepřívznivých odsudků o Čechách než v předešlých letech. Objevily se názory, že čeština je „pro vzdělaný svět, dokonce mezi samotnými Čechy, už mrtvým jazykem“¹⁸²⁾ že „přehnaný čechismus se díky zlovolným horlivcům zvrhává až do směšnosti a nespravedlivosti“¹⁸³⁾ nebo že údajní „čechomanové“ usilují o to, aby „za pomoci panslavismu“ zřídili samostatné slovanské království „uprostřed Německa“ v Čechách a na Moravě, případně velkou říši ze všech slovanských národů,¹⁸⁴⁾ a řada podobných odsudků. Souběžně s tím, jak se německé snahy před rokem 1848 vyhraňovaly v národně politické oblasti, objevilo se v některých publicistických komentářích o vývoji v Čechách také nové rozlišování pojmů: výrazem *Czechen* bylo označováno jen českým národním hnutím neovlivněné, víceméně nevzdělané slovanské obyvatelstvo Čech, kdežto národní aktivisté byli politicky znehodnocováni novým výrazem *Czechomanen*. Není mi znám jediný případ, že by německé noviny, časopisy nebo politické brožury před rokem 1848 zaznamenaly, natož komentovaly české národně politické spisy, zčásti vydávané za hranicemi Rakouského císařství v Lipsku.

Za této situace je přirozené, že státoprávně podmíněné politické pojetí národa zůstávalo v českém národním prostředí před rokem 1848 omezeno na společenské kruhy bohemistické šlechty a na historické práce Františka Palackého. V teoretické rovině uvažovali také jiní čeští vlastenci o ideální souvislosti národa a státu, jak se o definici národa po svém návratu z Ruska pokusil Karel Havlíček:¹⁸⁵⁾

„Národem sluje v nejčistším a nejideálnějším smyslu veliký počet lidského plemene, jenž stejného původu jsa, svým zvláštním jazykem mluví, zvláštní obec (stát) tvoří, zvláštní své náboženství vyznává a zvláštními vlastnostmi a obyčejí od jiných patrně se rozeznává.“

Pod vlivem romantických představ Havlíček předpokládal, že původně se každý národ vyznačoval všemi uvedenými znaky, ale v dějinném vývoji, zpravidla v důsledku válek a násilných změn, některou ze svých vlastností ztratil a převzal od cizích národů. Silnější rádi vnucují své smýšlení ostatním, říkal Havlíček, mezi lidmi

i mezi národy. Proti vyhlašovaným nárokům německého národního hnutí na české země, zdůvodňovaným příslušností Čech, Moravy a Slezska ke Svaté říši římské, od roku 1815 k Německému spolku, prohlásil Havlíček se vsí rozhodností, že „Čechové jsme a Čechové zůstati hodláme navždy, a nechceme se státi ani Němci, ani Maďary, ani Rusy...“¹⁸⁶) V tomto smyslu byla tedy národní svébytnost Čechů určována jejich subjektivním vědomím, jejich vůlí být národem, přičemž hlavním objektivním rozlišovacím znakem mezi jednotlivými národy se zdál být jazyk. Ve svém závažném článku z roku 1846 o tom Karel Havlíček napsal:¹⁸⁷)

„Při takové, jako jest za našich časů v Evropě, pomíchanosti, kde obyvatelé rozličných států jednu víru vyznávají, a opět naopak v jednom státu mnohé víry panují; kde mluvící jedním jazykem v několika rozličných státech bydlí, a zase též údové jednoho státu rozličnými jazyky mluví atd., těžko jest již udati, co jest národ, a nejlépe snad bude, držeti se jedině jazyka a považovati také všechny ty, kteří jedním, zvláštním jazykem mluví, co zvláštní národ. Již proto také se jazyk nejpřirozenější známkou národnosti býti zdá, že každý národ sebe i jazyk svůj stejným jménem jmenuje.“

Zřejmě i proto Havlíček neměl, podobně jako Jakub Malý, námitky proti německému výrazu *Čechen*, a proto také kladl tak velký důraz na šíření češtiny v úředním styku i na veřejnosti, v řadách české šlechty a na firemních štítech. Společný jazyk považoval Havlíček za nezbytnou podmínku demokratické samosprávy, „neboť se poroučeti může i beze slov, třeba bičem, ale raditi pouze řečí“¹⁸⁸) Rovněž další čeští autoři, například filozof a pedagog František Čupr ve svých teoretických úvahách o národovědě,¹⁸⁹) kladli národní jazyk na první místo při vzájemném odlišení jednotlivých národů.¹⁹⁰)

„V řeči národní vyobrazuje se národní citění, myšlení i snažení, ona jest odleskem národnosti; a být i sama v toku časovém změnám podléhala, jsou to jen změny organické, změny, jenžto svědčí o životu, ba nesmrtelnosti národově. Vše ostatní na národu vyniká a zaniká téměř očíhledě.“

Pro většinu aktivních účastníků českého národního hnutí byl národní jazyk základním znakem příslušnosti k českému národu a k odlišení od jiných národů, zejména Němců. Nebyl to však – zejména v revolučním roce 1848 – jediný identifikační znak. Od jar-

ních měsíců roku 1848 se hlavně v Praze objevila celá řada pokusů vytvořit „ryze český“ národní oděv, který měl i na veřejnosti prokazovat českou národní identitu nositelů tohoto oděvu. I v tomto případě se novodobé češství zčásti prolínalo se zemským patriotismem na jedné straně a se všeobecným slovanstvím na straně druhé, ale postupem času se prosadilo jako nejsilnější národně politická tendence v českém prostředí. Výzvy se obracely i k jazykově nevyhraněným občanům, kteří sympatizovali s českými národními snahami a pro něž se národní oděv měl stát zjevným projevem vlastenectví.¹⁹¹) Ani v širším politickém vědomí Německa, jehož představitelé se v dubnu 1848 sešli ve frankfurtském Výboru padesáti, neztotožňovali svou představu o Češích (*Czechen*) na prvním místě s jazykem, jak to dosvědčil dolnorakouský liberál Viktor Andrian-Werburg ve vídeňské univerzitní aule po svém návratu z Frankfortu nad Mohanem:¹⁹²)

„Zajímavé bylo pro nás, když jsme zaslechli, že shromáždění ve Frankfortu si Čechy představovali jako lidovou třídu, která by byla srovnatelná s héléoty Řecka. Tento omyl, který je novým důkazem, jak málo se o nás v ostatním Německu ví, jsme přirozeně co nejrozhodněji vyvraceli.“

Zvláště ve velkoněmecké demokratické publicistice se až do poloviny šedesátých let 19. století nezměnilo skoro nic na základní linii zlehčovat Čechy jako „lid bez dějin“ (*geschichtsloses Volk*), jako „trosku národa“ postrádající dějnotvornou sílu a životaschopnost.¹⁹³) To byl jeden z důvodů, i když ne hlavní důvod, proč se oficiální česká politika a žurnalistika po celá desetiletí snažila tvrdošijně uplatňovat v němčině výrazy *Böhmen* a *böhmisch* i pro označování novodobých Čechů a českých národních institucí. Rozhodující příčinou byly spíše snahy českých politiků získat konzervativní šlechtu v Čechách pro společný státoprávní postoj a s tím spojené představy přirozeného rozšíření české politické nadvlády na celé území Království českého nebo zemí Koruny české. Je však možné se podívat nad tím, že německá většina v českém zemském sněmu vůbec nevyužila příznivou situaci vzniklou neúčastí českých občanských poslanců na sněmovním jednání v letech 1863–1865, 1867–1870 a 1872–1878, případně porážkou historické konzervativní šlechty ve většině zemských voleb do roku 1883, k tomu, aby změnila usnesení českého zemského sněmu z 9. dub-

na 1861 o oficiálním používání pojmu *böhmisch* místo *tschechisch*. Ústavověrní němečtí poslanci z Čech se zřejmě do té míry ztotožnili s myšlenkou německo-rakouského centralismu v Předlitavsku, že chtěli být pouze Rakušany a Němci a naprosto jim nezáleželo na tom, aby byli chápáni jako obyvatelé Čech (*Böhmen*), takže ztratili svůj původní zájem na právním rozlišování obou pojmů.

Ke konci 19. století se německé výrazy *Tschechen* a *tschechisch* převážnou většinou prosadily nejen ve vlastním německém prostředí uvnitř habsburské monarchie a za jejími hranicemi, ale také v neoficiálních českých publikacích, které se pokoušely ovlivnit německou veřejnost. Přeměna Čechů z bezprávné etnicko-jazykové skupiny (vedle stavovského politického národa Království českého) v moderní, vnitřně strukturovanou národní společnost pokročila na přelomu 19. a 20. století již tak daleko, že se všeobecné rozšíření vědecky přesnější a politicky výstižnější terminologie stalo jen otázkou času. Nebylo náhodné, že výrazy *Tschechen* a *tschechisch* začali ve svých německých projevech a publikacích široce používat stoupenci realismu T. G. Masaryka a sociální demokracie, kteří v českém politickém táboře patřili k zastáncům národnostního smíření a tolerance a dávali přednost širší mezinárodní spolupráci před jednostranným státoprávním pojetím.¹⁹⁴⁾ Byli to zpravidla lidé, jejichž myšlenkový obzor přesahoval nejbližší německé jazykové okolí. Když realistický germanista a literární vědec Arnošt Kraus zahajoval v říjnu 1906 vydávání časopisu *Čechische Revue* v němčině, obhajoval zvolený název svého měsíčníku (později čtvrtletníku) mimo jiné tím, že poukázal na mimoněmeckou jazykovou praxi, kde právě zahraniční přátelé Čechů prosazovali ve francouzštině pojem *tchèque*, v angličtině *Czech*, ve skandinávských jazycích *Czecker* nebo *Tjekkar*.¹⁹⁵⁾

Také v interní diskusi *Národní rady české* z března a dubna 1911 zazněly některé vlivné hlasy na podporu racionálnějšího postoje, který by respektoval historicky vzniklou situaci. Především Arnošt Kraus vřele doporučoval přijetí pojmů *Tschechen* a *tschechisch* nejen jako logické a praktické výrazy, ale také jako slova hodnotná z filologického hlediska.¹⁹⁶⁾ Připustil, že národní odpůrci Čechů používali názvy *Tscheche* a *tschechisch* často s hanlivým přídechem, ale jako nadávky sloužily ještě lépe slova *Böhm* a *Böhmak*.¹⁹⁷⁾ Nejvýznamnější český historik první třetiny 20. století, univerzitní profesor Josef

Pekař, zastával rovněž názor, že negativní odstín německého výrazu *Tschechen* bylo možné časem odstranit:¹⁹⁸⁾

„K věci samé je mé skromné mínění to, že my Čechové, rozeznávajíc důsledně pojmy *uherský* a *maďarský*, nemáme sami práva nahrazovat *čechisch* skrze *böhmisch*. Za druhé soudím, že kdybychom sami užívali hojněji označení *čechisch*, ztratilo by slovo to brzo onu příchuť znehodnocující, již mu vtiskla nenávisť protičeské německé žurnalistiky. Naproti tomu stačí uvážiti, že německý lid, agitací nedotčený, užívá sám o Čěších a češtině názvu *böhmisch*, ale podobně se u nás říkalo *maďarskému uherský*. Státoprávní úsilí naše (ach, kde je vlastně, nebo kde býti může?) užíváním názvu *čechisch* neztratí (myslím) ničeho, jako užíváním *böhmisch* nezíská.“

Mezinárodní a ryze vědecké aspekty sporu o pojmy *böhmisch* a *tschechisch* vnesl do diskuse *Národní rady české* uznávaný zakladatel české národohospodářské vědy, univerzitní profesor Albín Bráf, který byl od února do listopadu 1909 a znovu od listopadu 1911 až do své smrti 1. prosince 1912 rakouským ministrem zemědělství (podle dobového českého výrazu ministrem orby).¹⁹⁹⁾

„Co do sporné věci připomínám, že pro Němce a Francouze je terminus *tschechisch* a *tchèque* rozhodnutou věcí, že rehabilitace slova *böhmisch* a *bohémien* u nich se provést nedá a u Francouzů ze známých příčin ani by nebyla žádoucí. My, když budeme chtít pro Němce a Francouze psát, musíme se podrobit tomu *fait accompli*. Před každým usnášením *ex cathedra* v té věci varuji, neboť si jistě nikdo v tom směru rozkazovati nedá.“

Neméně uvážlivě vystoupil blízký přítel T. G. Masaryka, profesor filozofie na české univerzitě a poslanec říšské rady František Drtina. Jako znalec západoevropských jazyků a poměrů neviděl Drtina sebemenší důvod k tomu, aby se české vyjadřování v cizích jazycích nějak odlišovalo od výrazů užívaných Němci a od běžných zvyklostí v západní Evropě.²⁰⁰⁾

„Prose za laskavou omluvu sděluji, že užívání názvu *čechisch* ve smyslu etnografickém (analogicky francouzském *tchèque*, italskému *ceco*, anglickému *Czech*) se doporučuje. Název *böhmisch* dává skutečně podnět k nedorozumění, ježto se ho dnes promiscue užívá i jako označení národa našeho i jako označení země. Jméno československý nedá se dobře překládati slovem *böhmisch-slavisch*, a jest čecho-slavisch mnohem význačnější. I pro

Čechy mimo naši vlast žijící je snad případnější název čechisch. Podobných analogií dala by se uvést celá řada, a stalo se tak při diskusi, jež byla vyvolána při zakládání Čechische Revue. [...] Také slovo češství dá se překládati jedině das Čechentum, nikoli das Böhmentum.“

Složený výraz *českoslovanský*, o němž se František Drtina zmínil, dělal od počátku potíže překladatelům z češtiny do jiných jazyků. Kombinace pojmů *slovanský* a *český* zaměstnávala již Jana Kollára, který doporučoval novotvar *Slavočech* (a tomu odpovídající výrazy *Slavorus*, *Slavopolák*, *Slavosrb*).²⁰¹⁾ Podle Kollára měl pojem *Slavočech* zahrnovat všechny Slovany českého jazyka, tedy nejen Čechy, nýbrž i Moravy a Slováky.²⁰²⁾ Mnohem rozšířenější výraz *českoslovanský* byl původně, v první polovině 19. století včetně revolučních let 1848–1849, chápán většinou v užším smyslu. Byl to přímý opak pojmu *českoněmecký*: Čechoslovan jako Slovan z Čech byl partnerem Čechoněmce, Němce z Čech.²⁰³⁾ Později, od šedesátých let 19. století, převážil širší obsah pojmu *českoslovanský*, který byl příbuzný s Kollárovým *Slavočechem*. Vzhledem k tomu, že slovo *český* mělo v češtině ještě dlouho zpravidla teritoriální význam a že se k němu nehlásili česky mluvící obyvatelé Moravy a Slezska, ukazovala se potřeba širšího pojmu pro slovanské obyvatelstvo Čech, Moravy a Slezska, postupně také z Vídně a Dolních Rakous, které za svůj spisovný jazyk považovalo češtinu. Celá řada českých politických stran a spolků měla ve svém názvu přídavné jméno *českoslovanský*, což naznačovalo rozšíření těchto organizací za hranice Království českého. Do němčiny se toto označení běžně překládalo slovem *cechoslavisch*,²⁰⁴⁾ jak to také navrhoval Drtina, i když to nebylo zapotřebí, protože německý výraz *tschechisch* měl dostatečně silný etnicko-jazykový obsah.

Se složeným pojmem *českoslovanský* se paralelně vyvíjel a v minulosti prolínal dnes obecně rozšířený pojem *československý*. Odlišení obou příbuzných výrazů bylo podmíněno jasným obsahovým rozlišením pojmů *Slovan* a *Slovák*. Když evangelický osvícenec Pavol Doležal psal ve svých hlavních dílech *Orthografia bohemo-slavica* z roku 1742 a *Grammatica slavico-bohemica* z roku 1746 střídavě o *Bohemo-Slavi* nebo *Slavi Bohemi*,²⁰⁵⁾ mají jeho pozdější překladatelé a vykladači dost problémů s tím, zda v těchto pojmech převažuje obsah *českoslovanský*, *československý* nebo *slovanský*. V celém dal-

ším vývoji až do první světové války byl pojem *českoslovanský* mnohem rozšířenější mezi evangelickými Slováky než v řadách slovenských katolíků nebo i v českém prostředí. Až do mezinárodních diplomatických úspěchů T. G. Masaryka, Edvarda Beneše a Milana Rastislava Štefánika z let 1916–1918²⁰⁶⁾ se v české politice a publicistice dávala přednost výrazu *českoslovanský*, který podle okolnosti mohl, ale nemusel zahrnovat uherské Slováky. Byli to opět čeští realističtí a sociálně demokratičtí odpůrci důsledných státoprávních představ, kteří – podobně jako v případě prosazení pojmů *tschechisch* a *tchèque* v českých publikacích pro zahraničí – vystoupili otevřeně s československým programem a získali pro myšlenku společného postupu Čechů a Slováků stejně smýšlející přívržence na Slovensku.²⁰⁷⁾ Koncepce jednotného československého národa byla podmíněna především mezinárodními ohledy, ale postupem času byla velkou částí Slováků považována za projev velkočeských snah a za popření svébytné existence slovenského národa. Avšak právě v Československé republice po roce 1918 se slovenský národ všestranně rozvinul a v pravém slova smyslu dotvořil. Pojem *československý* se tím přesunul do státně politické oblasti a vyjadřoval existenci společného státu dvou národů.

Reálná síla národotvorných tendencí

Je nepochybně oprávněné uvažovat o tom, do jaké míry bylo pět tendencí moderního národního vývoje v Čechách 19. století sociálně historickým faktem a do jaké míry jsou pouhým výrazem ideově historické reflexe.²⁰⁸⁾ Přihlédnou-li k dalšímu dějinnému vývoji po roce 1914, a tomu se nemůže žádný historik vyhnout, i když se snaží o maximální objektivitu a o vysvětlování historických jevů v dobových souvislostech, bez násilné aktualizace, prokázaly hlavně dvě národotvorné tendence, velkoněmectví a češství, svou velkou průraznost a reálnou státně politickou sílu. Představy radikálního křídla německé revoluce z let 1848–1849, směřující k uplatnění západoevropského, zejména francouzského modelu politického národa bez ohledu na etnické a jazykové rozdíly také ve vztahu k Čechům, ustoupily v důsledku porážky revoluce silnější tendenci vytváření státně politického německého národa na území Německé říše z roku 1871, bez účasti rakouských a českých Němců. Velkoněmec-

tví však zůstávalo reálným sociálně historickým proudem, i když se v oficiální říšskoněmecké politice prosazovalo většinou jen na úkor rakousko-uherského spojence za první světové války a zvláště pak po příchodu nacistické strany k moci roku 1933. Rozbití Československé republiky roku 1938/1939, přeměna Němců z českých zemí v říšskoněmecké státní příslušníky a národně politická praxe protektorátu Čechy a Morava, včetně úvah a plánů na germanizaci českého prostoru,²⁰⁹⁾ se staly extrémním mocenskopolitickým vyústěním velkoněmecké tendence.

Další dvě národotvorné tendence, rakušanství a bohemismus, obsahovaly v 19. století mnohem slabší emocionální náboj než velkoněmeckví a češství, ale ve své době působily jako reálné politické síly spíše konzervativního zaměření, které se v období velkých sociálních změn snažily zachovat některé významné hodnoty předmoderní epochy. Novější bádání v oblasti teorie národa a nacionalismu si klade otázku, proč se Francii podařilo a Rakousku (případně habsburské monarchii) nepodařilo vytvořit z různorodého etnicko-jazykového a historicko-státoprávního základu jednotný státně politický národ, když výchozí situace byla v obou případech podobná.²¹⁰⁾ Než se Francie stala státem jednoho národa a než se Rakouská říše stala mnohonárodním soustátím, bylo jejich území určováno rozsahem vlády panovníka a střetávaly se na něm různé sociální kolektivity. Habsburští panovníci však na rozdíl od francouzských králů nikdy nesoustředili své úsilí k vytvoření národního státu, ztratili příliš mnoho vojenských i ekonomických sil mocenským udržováním roztržitosti Itálie a Německa a nedokázali se prosadit proti stavovskému odporu v hlavních korunních zemích. Rakušanství tak scházela vyhraněná národně politická identita a jeho státní idea připouštěla různorodý, často přímo protichůdný výklad, projevující se až do rozpadu habsburské monarchie střetáváním německého, supraetnického a mnohonárodního rakušanství.

Pokud se týká bohemismu, je nepopíratelnou zásluhou Emanuela Rádlu,²¹¹⁾ Jana Patočky,²¹²⁾ Petra Pitharta²¹³⁾ a dalších filozofů a publicistů, že začali diskutovat o možnosti ideálně typické alternativy vůči českému „jazykovému nacionalismu“ první poloviny 19. století. Pokus postavit proti jungmannovské koncepci českého národa Bernarda Bolzana a jeho představu harmonického soužití

české a německé „části národa“ ve společné české vlasti byl však založen na dvou předpokladech, které nejsou v souladu se skutečným historickým vývojem 19. století. Především tato představa izolovala vývoj v Čechách od širších středoevropských souvislostí a opomenula základní skutečnost, že Království české bylo tehdy součástí Rakouského císařství a Německého spolku, takže vztah Čechů a Němců se nemohl řešit jen uvnitř Čech. Za druhé tento názor přecenil úlohu jazyka, který byl důležitým prostředkem komunikace mezi lidmi a symbolem existence národa, ale nebyl příčinou národnostního rozrůznění uvnitř země. K češství se hlásila řada významných lidí, kteří získali středoškolské nebo i vysokoškolské vzdělání v němčině a po celý život se písemně vyjadřovali lépe německy než česky. Rozhodující byla otázka národně politické identity, neboť Češi nechtěli být Němci ani Rusy, a nikoli otázka jazyka. Skutečnou alternativou vůči novodobému češství tedy nebylo pokojné soužití českého a německého etnika v Čechách na prenacionální základně, nýbrž začlenění veškerého obyvatelstva českého etnického původu a českého jazyka do širšího národně politického celku velkoněmeckého nebo rakousko-německého. Teritoriálně zaměřený bohemismus však zůstával reálnou společenskou silou zásluhou velké části aristokracie v Čechách, jejíž historická tradice byla spjata s Královstvím českým jako celkem, a díky významným skupinám národnostně nevyhraněného obyvatelstva, hlavně židovského.

Mezi všemi pěti národotvornými tendencemi mělo slovanství v českém prostředí v největší míře charakter dobové myšlenkové konstrukce. Vědomí příslušnosti k širšímu etnickému nebo supraetnickému celku všeslovanskému bylo ještě na konci 18. století nepatrné a velmi neurčité.²¹⁴⁾ Rozšíření této myšlenky v řadách malé skupiny českých vlasteneckých aktivistů v prvních dvou desetiletích 19. století odráželo jejich faktickou slabost ve srovnání s jazykovou a kulturní převahou Němců, ale současně bylo podmíněno politickým a vojenským spojenectvím Rakouska a Ruska v napoleonských válkách. Ruské vládní kruhy se po celé 19. století zřetelně distancovaly od podpory západoslovanských národů, jimž střídavě vyčítaly jejich katolictví a jejich západní liberalismus; pro konzervativní Rusko byli skutečnými Slovy jedině Slované pravoslavní. Reálnou společensko-politickou silou se slovanství mohlo stát jedině v případě mocenské expanze Ruska do území západních

a jižních Slovanů, ale tomuto cíli sloužila slovanská myšlenka jen několik málo let ke konci druhé světové války a po jejím skončení.²¹⁵⁾ A tak nejpozoruhodnější skutečností dlouho zůstávala v českém prostředí velká regenerační schopnost slovanství, která poměrně rychle překonávala pravidelná zklamání z bezprostředního osobního styku Čechů s realitou Ruska, od Karla Havlíčka až po legionáře a návštěvy Sovětského svazu.

Při celkovém pohledu se tedy vytváření novodobého českého národa jeví jako vítězství páté tendence, to znamená jako přeměna dříve politicky bezprávné etnicko-jazykové skupiny Čechů v moderní národ, který ještě před vznikem samostatného státu prokázal vysoký stupeň sociální a politické diferenciaci a získal uznání mezi zahraničními přáteli. Ostatní čtyři tendence však nasmazatelně ovlivnily český národ 19. a 20. století. Dějinná realita rakouského státu zanechala trvalé stopy na životním stylu a charakteru Čechů, aniž by si to tehdejší současníci často uvědomovali. Ve vztahu k německému světu, který je obklopoval téměř ze všech stran, zaujímali Češi většinou obranný postoj, ale hospodářský, sociálně psychologický a kulturní vliv Němců na české prostředí zůstával v kladném i záporném smyslu neobyčejně silný. Také slovanská ideologie významným způsobem pomáhala Čechům uvědomit si vlastní jazykovou a národní identitu a překonávat pocity méněcennosti a podřízenosti. Ale v největším rozsahu byla do reálného života novodobé české společnosti integrována tendence k teritoriálnímu a státně politickému bohemismu. Pro moderní češství, které již od konce 19. století dokázalo postupně překonávat národní výlučnost a podílelo se na širší nadnárodní spolupráci, se podařilo získat podstatnou část české a moravské aristokracie, původně dvojjazyčného měšťanstva a také židovských spoluobčanů, hlavně v Čechách. Neobešlo se to bez mnoha potíží, bez vyhocených sociálních, politických a ideologických střetů, ale právě tím se i všude jinde vyznačovalo vytváření dynamických a vnitřně strukturovaných, moderních národních společností.

POZNÁMKY

1) K vývoji státoprávního celku Koruny české přihlížím jen v širších souvislostech a nezabývám se zvláštními rysy moravského a slezského vývoje. Teorii „pěti tendencí“ aplikoval na moravské poměry JIŘÍ MALÍŘ, *Morava na předělu. K formování národního vědomí na Moravě v letech 1848–1871*, Časopis Matice moravské 109/1990, s. 345–363. Odlišil přitom ještě šestou tendenci v podobě etnického moravanství.

2) Srov. MIROSLAV HROCH, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Praha 1968; TÝŽ, *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge 1985; TÝŽ, *Evropská národní hnutí v 19. století. Společenské předpoklady vzniku novodobých národů*, Praha 1986.

3) K tomu STANISLAV BROUČEK, JIŘÍ CVEKL, VÁCLAV HUBINGER, TOMÁŠ GRULICH, JIŘÍ KOŘALKA, ZDENĚK UHEREK, IVO VASILJEV, *Základní pojmy etnické teorie*, Český lid 78/1991, s. 237–257.

4) BENJAMÍN AKZIN, *States and Nations*, Garden City 1966, s. 9–13, kde psal o „terminologické džungli“. Srov. JIŘÍ KOŘALKA, *Co je národ?*, Praha 1969, s. 13–17.

5) JOSEF JUNGMANN, *Slovník česko-německý*, díl 2, Praha 1836, s. 611.

6) FRANTIŠEK PALACKÝ, *Spisy drobné*, díl 1: *Spisy a řeči z oboru politiky*, vyd. Bohuš Rieger. Praha 1898, s. 303–307.

7) MÝ. [= JAKUB MALÝ], *Národ*, in: *Slovník naučný*, red. František Ladislav Rieger, díl 5, Praha 1866, s. 644.

8) V širších souvislostech JIŘÍ KOŘALKA, *Pojetí národa v české společnosti 19. století*, in: *Povědomí tradice v novodobé české kultuře. Doba Bedřicha Smetany*, red. Milena Freimanová, Praha 1988, s. 37–49.

9) K tomu MANFRED JÄHNICHEN, *Zwischen Diffamierung und Widerhall. Tschechische Poesie im deutschen Sprachgebiet*, Berlin 1967, zejména v úvodních historických částech každé kapitoly.

10) HANS-ULRICH WEHLER, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen 1975, s. 14–15.

11) Příkladem je často citovaný, právě tak geniální, jako jednostranný výrok Franze Grillparzera z roku 1849, že cesta novodobého vzdělání vede „od humanity přes nacionalitu k bestialitě“.

12) V širokém mezinárodním srovnání EUGEN LEMBERG, *Nationalismus*, Band 1: *Psychologie und Geschichte*, Reinbek bei Hamburg 1964, s. 86–164.

13) KARL W. DEUTSCH, *Nationalism and Social Communication*, Cambridge-Massachusetts 1966²; WERNER CONZE, *Nation und Gesellschaft*, Historische Zeitschrift 198/1964, s. 1–12.

14) Zkratka AEIOU měla několik interpretací, například v latinské podobě „Austriae est imperare omni universo“ (Rakousko má vládnout celému